

نقشه و نقشه‌نگاری در امپراتوری عثمانی

امیر هوشنگ انوری*، محمد تقی امامی خویی**

تاریخ دریافت: ۱۳۹۶/۲/۱۸، تاریخ پذیرش: ۱۳۹۶/۷/۱۵ (صفحه: ۴۷-۹۲)

چکیده: امپراتوری عثمانی آخرین میراث‌دار بزرگ دستاوردهای مسلمانان در عرصه‌های مختلف از جمله نقشه‌نگاری بود و با توجه به نقش پررنگی که در تمدن اسلامی از خود به جای گذاشت، در مطالعه این حوزه تمدنی در جنبه‌ها و وجوه گوناگون از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است. در دانش جغرافیا و فنون نقشه‌کشی نیز ترک‌ها دستاوردهای قابل‌اعتنایی از خود به یادگار گذاشته‌اند. نوشتار پیش رو نخستین پژوهش به زبان فارسی با موضوع تاریخ نقشه‌نگاری و نقشه‌نگارهای عثمانی است که تاکنون چاپ و منتشر شده است.

در بررسی نقشه‌نگاری عثمانی شاید مانند دیگر حوزه‌های مرتبط باید به ساختار ویژه انتقالی آن توجه کرد؛ به این معنی که نقشه‌کشی، از سویی، آخرین محل اقتدار جلوه سنت‌های اسلامی است و به نوعی در مرکز انتقال برخی دانسته‌های جهان اسلام به دنیای غرب قرار دارد، از سوی دیگر، در رویارویی شرق و غرب پس از شکوفایی تمدن تازه‌نفس اروپا در دوره پس از رنسانس در مکان نخستین قرار دارد.

* پژوهشگر و نویسنده (a.hanvari@yahoo.com)

** استاد تاریخ

یکی از محورهای اصلی این مقاله در بررسی نقشه‌های به‌دست‌آمده از قرون پانزدهم تا هیجدهم میلادی زمان مورد مطالعه پژوهش، بررسی نحوه برخورد و کارکرد انتقالی دانش نقشه‌کشی قدیم اسلامی با کارتوگرافی جدید اروپایی در نقشه‌های عثمانی است.

بخش‌های مختلف پژوهش پیش رو عبارت‌اند از: سرآغاز نقشه‌نگاری در عثمانی؛ ورود کارتوگرافی مدرن به جهان اسلام؛ پیروی رئیس؛ سیدعلی رئیس و کتاب المحيط؛ علی مجار رئیس؛ حاجی خلیفه کاتب چلبی؛ نتیجه‌گیری.

نگارنده در این مقاله، با مروری بر تاریخچه نقشه‌نگاری در امپراتوری عثمانی، ضمن توجه به ریشه‌ها و نتیجه‌های موضوع، به معرفی نقشه‌ها و ماهیت فنی و روش‌های ترسیمی آن و نیز معرفی برجسته‌ترین نقشه‌نگاران عثمانی پرداخته است.

کلیدواژه‌ها: تاریخ نقشه‌نگاری (کارتوگرافی)، نقشه‌های تاریخی، عثمانی، سرگذشت‌نامه.

۱ کلیات

۱-۱ پیش‌درآمد

عثمانی‌ها به طرز جالبی، از آغاز حکومت، سنت ثبت و نگاهداری اسناد را پیش گرفتند. نتیجه اینکه اکنون گنجینه بسیار ارزشمند و گران‌بهایی از انبوه اسناد در مراکز آرشیوی ترکیه محفوظ است که جنبه تاریخی و علمی فراوانی دارند. با توجه به سطح گسترده و طولانی ارتباط میان دو کشور ترکیه و ایران از گذشته تاکنون، بسیاری از این اسناد مربوط به ایران است. تصور می‌شود پژوهش درباره مسائل تاریخی ایران بدون توجه به این اسناد نمی‌تواند همه واقعیت‌های رخ داده مربوط به گذشته سرزمینمان را از زمان ظهور امپراتوری عثمانی بدین سو، بازتاب دهد. در این بین، نقشه‌های جغرافیایی عثمانی‌ها به نسبت بیشتری از دید پژوهشگران ایرانی پنهان مانده است.

رویکرد جدی ترک‌ها به تهیه نقشه‌های جغرافیایی جدید چند قرن زودتر از ما ایرانیان آغاز شد. فاصله بین محی‌الدین پیری رئیس (حدود ۸۰۹-۹۶۱ق/ ۱۴۷۰-۱۵۵۴م) که از او نقشه‌های متعدد و مهم با اعتبار جهانی در دست است تا عبدالغفار نجم‌الدوله (۱۲۵۵-۱۳۲۶ق/

۱۸۳۹-۱۹۰۸م) که تقریباً نخستین نقشه‌نگار برجسته ایرانی است^۱، به چهارصد سال می‌رسد. در حالی که تا تأسیس دارالفنون (۱۲۶۸ق/۱۸۵۱م) هیچ تشکیلات و نهادی برای آموزش و تهیه نقشه‌های جغرافیایی در ایران وجود نداشت، خواهیم دید که اقبال دولت عثمانی به ترسیم نقشه‌های جدید و دقیق به زمان سلطان محمد فاتح (۸۴۸-۸۸۶ق/۱۴۴۴-۱۴۸۱م) می‌رسد. در یک مقایسه کوتاه تطبیقی می‌توان دریافت زمانی که ژان شاردن (۱۰۵۳-۱۱۲۵ق/۱۶۴۳-۱۷۱۳م) درباره وضعیت دانش ایرانیان عصر صفوی درباره نقشه‌های جغرافیایی نوشته است: «اطلاعات جغرافیایی ایشان اندک می‌باشد، به‌ویژه در فنی که موسوم به ترسیم نقشه‌های جغرافیایی است» (شاردن: ۷۰۲-۷۰۳)، هنوز در ایران آن روزگار شیوه‌های قدیمی، آن‌هم محدود به استنساخ نمونه‌های سده‌های پیشین رواج داشت، و عثمانی‌ها تشکیلات مخصوصی برای تولید نقشه‌های جغرافیایی جدید به دست نقشه‌کش‌های بومی فراهم آورده بودند و از این نقشه‌ها برای مقاصد مختلف خود بهره می‌بردند. بی‌شک این نقشه‌ها که بسیاری از آنها مربوط به ایران و ایالت‌های آن و مناطق هم‌جوار است، برای محققان ایرانی جذاب و قابل توجه خواهد بود.

آنچه در فاصله نقشه‌نگاری دوره اسلامی^۲ و مدرن رخ داد، نقشه‌های ترکان عثمانی از خشکی و دریا بود و به قول مقبول احمد «آنها میان نقشه‌نگاری سنتی اسلامی و نقشه‌نگاری نوین پلی زدند» (← تشنر و مقبول: ۸۴).

بررسی نقشه‌نگاری و نقشه‌نگاران در قلمرو و تمدن عثمانی ما را به حوزه تاریخ کار توگرافی اروپا وارد می‌کند. در واقع، دستاوردهای مسلمانان، که از طریق مکتب سیسیل و جغرافی‌شناسان سرزمین‌های غربی جهان اسلام به اروپا راه یافته بود، در کار توگرافی مدرن حل شد و این کار توگرافی مدرن، سرانجام، از طریق عثمانی به کانون‌های اسلامی بازگشت.

۱. پیش از نجم‌الدوله نیز در ایران نقشه‌نگارهایی مانند میرزا رضا مهندس، میرزا سیدجعفر مهندس‌باشی، میرزا نظام‌الدین غفاری و تنی چند بودند و زمان حیات آنها نیز معاصر با نجم‌الدوله است اما هیچ‌یک به اهمیت و جایگاه نجم‌الدوله در تاریخ کار توگرافی مدرن ایران دست نیافتند.

۲. منظور از نقشه‌نگاری دوره اسلامی شیوه و روش‌هایی است که مسلمانان در محیط سرزمین‌های اسلامی، بین سده‌های سوم تا حدوداً دهم و یازدهم هجری، برای تولید شمار فراوانی نقشه جغرافیایی به کار گرفتند. (برای آگاهی بیشتر درباره تاریخ و شیوه‌های نقشه‌نگاری در تمدن اسلامی ← گنجی و انوری: ۹۷-۱۲۶).

در بررسی نقشه‌های برجای مانده از عثمانی‌ها، با تنوع و گوناگونی وسیعی مواجهیم. تنوعی که دوام امپراتوری چهارصدساله ترک‌ها بر غنای آن افزوده است. فرایند جذب روش‌های جدید نقشه‌کشی اروپا در اثر حمایت دولتی خیلی زود رشد کرد و بر نقشه‌نگاری سنتی مبتنی بر الگوهای نقشه‌کشی اسلامی، فشار فزاینده‌ای وارد کرد. در ترسیم نقشه‌های عثمانی، انگیزه‌های حکومتی، به‌ویژه نظامی، نقش اصلی داشتند و این دست نقشه‌ها از دیگر نقشه‌های اسلامی که کارکردهای نظامی کمتری داشتند، متمایز بودند.

ترک‌ها به نقشه «هریته» می‌گفتند و از مشتقات این واژه مانند «هرتی»، «کارتا» و «کرته» برای نقشه‌ها و نمودارهای دریایی استفاده می‌کردند. به نظر می‌رسد که کاربرد واژه «رسم» برای نقشه نسبت به کلمه «صورت» که مسلمانان در سده‌های پیش استفاده می‌کردند، رایج‌تر بوده است؛ از جمله در معماری عثمانی، «رسم» و مترادف‌های آن، مانند «تصویر» و «ترسیم» برای رساندن مفهوم طرح زمین به کار می‌رفت (Necipoğlu: 240-242). چنان‌که پیش‌تر گفته شد، متأسفانه درباره نقشه‌نگاری عثمانی و نقشه‌های فراوان برجای مانده از آن پژوهش‌های زیادی در ایران صورت نگرفته است؛ در حالی که ترکیه محل غنی‌ترین مراکز آرشیوی نقشه‌های تاریخی است^۱، که می‌تواند منبع ارزشمندی برای پژوهش ایرانیان باشد. از سوی دیگر، همین حجم منابع و اسناد تصویری و گسترده‌ی قلمرو عثمانی و تاریخ طولانی آن، خود، یک دشواری برای پژوهشی گسترده و دقیق درباره نقشه‌نگاری آن بوده است. بنابراین، مطالعه بر روی نقشه‌ها و نقشه‌نگاری عثمانی نه در ایران بلکه در میان پژوهشگران و مراکز تحقیقی جهان (حتی ترکیه) نیز موضوعی بکر و کمتر پرداخته شده است. نوشتارهای پژوهشی به زبان فارسی درباره نقشه‌نگاری عثمانی انگشت‌شمار است، در نتیجه نگارندگان در مراجعه و استفاده از تحقیق‌های انگلیسی و در پاره‌ای موارد ترکی استانبولی کوشش خود را کرده‌اند و تلاش نگارنده مقاله در ارائه مستندگونه مطالب است. نقشه‌های پیوست مقاله یا نتیجه سال‌ها تحقیق درباره عثمانی و مدارک موجود در بایگانی شخصی یکی از نویسندگان و یا نتیجه

۱. از جمله در مراکز زیر:

مراجعهٔ حضوری نگارندهٔ دوم مقاله به مراکز آرشیوی داخلی و خارج کشور به‌ویژه دو مرکز اصلی مجموعهٔ کتابخانه‌های سلیمانیه و کتابخانهٔ موزهٔ توپقاپی‌سرای در استانبول بوده است.

۲-۱ طرح مسئله

امپراتوری عثمانی (۱۲۹۹-۱۹۲۲م) واپسین قدرت بزرگ جهان اسلام و در نتیجه آخرین میراث‌دار تمدن غنی اسلامی است. از این منظر، با این پرسش مواجهیم که دانش نقشه‌نگاری، که مسلمانان طی سده‌های پیشین در آن به پیشرفت‌های چشمگیری دست یافته بودند، در محیط علمی و فضای فرهنگی عثمانی چه جایگاهی داشت؟ آیا اساساً ترک‌ها متوجه این وجه از علوم یعنی جغرافیا و نقشه‌ها شده بودند یا خیر؟ و اگر چنین است، جایگاه ایشان در تاریخ کارتوگرافی بشر کجاست؟

از سوی دیگر عثمانی‌ها، در ادامهٔ سیاست‌های توسعهٔ سرزمین خود، به سرعت به بخش‌های وسیعی از اروپای شرقی دست یافتند و، افزون بر این، به پشتوانهٔ نیروی دریایی قدرتمند خود، بر دریای مدیترانه سلطه یافتند. این رویدادها هم‌زمان با پیشرفت تمدن غرب و برآمدن دولت‌های توسعه‌طلب و البته مقتدر اروپایی بود و عثمانی‌ها در مقام حکومتی اسلامی به گونه‌ای اجتناب‌ناپذیر در جبههٔ نخست رویارویی‌های نظامی و فرهنگی میان دو جهان کهنهٔ شرقی و تازه‌نفس غربی قرار گرفتند. پرسش محوری اینجاست که آیا می‌توان نمود این ویژگی تاریخی را در نقشه‌های جغرافیایی ترک‌ها بررسی کرد؛ و اگر چنین است، چه تأثیری در شیوه‌های نقشه‌نگاری و شکل ترسیمی نقشه‌ها و اطلاعات ارائه‌شده در آنها از خود برجای گذاشت؟ و اکنون چه دستاوردی می‌توان از مطالعه و دانستن پرسش‌های پیش‌گفته به دست داد؟

۲ سرآغاز نقشه‌نگاری در عثمانی

احمد قره مصطفی، نقشه‌های جغرافیایی عثمانی را به دو گروه متمایز می‌کند: نخست نقشه‌هایی که با حمایت دولت برای کاربردهای اداری تهیه شده بودند، و دوم نقشه‌هایی که استفادهٔ شخصی داشتند (Harley & Woodward: 214-215).

نقشه‌ها برای سلاطین عثمانی — که همواره اشتیاق توسعه‌طلبی ارضی و یا حفاظت از مرزهای طولانی خود را داشتند — می‌توانست کارکرد زیادی داشته باشد. ترک‌ها در ادامه تهاجمات خود خیلی زود متوجه غرب و منطقه پراهمیت بالکان در حوزه دریای مدیترانه شدند. ادرنه در ۱۳۶۴ق/ ۱۳۶۳م فتح شد و سرآغاز تصرف سایر مناطق گردید. در همان قرن هشتم هجری، عثمانی‌ها بر مهم‌ترین قسمت‌های بالکان استیلا یافتند (← اوزون چارشلی: ۱/ ۱۸۱-۲۰۴). فتح سرزمین‌های مدیترانه، ترک‌ها را با فرهنگ‌های لاتینی - مسیحی پیوند داد. این درحالی بود که آنها در فضای تمدن اسلامی می‌زیستند و سخت مدافع و متعهد به دین و سنت اسلامی بودند (← ایتسکویتس: ۲۷-۲۸) و عملاً میراث‌دار بیزانس کهن به شمار می‌رفتند. اسناد و مدارک نشان می‌دهد که نخستین استفاده سلاطین عثمانی از نقشه یا نقشه‌های جغرافیایی در زمان سلطان محمد دوم ملقب به فاتح (۸۴۸-۸۸۶ق/ ۱۴۴۴-۱۴۸۱م) بوده است. او توانست شهر کنستانتین یا قسطنطنیه را، پس از محاصره‌های طولانی، تسخیر کند تا تاریخی جدید برای دنیا رقم زده باشد. بنا به گزارش‌های تاریخی در سال ۸۱۹ق/ ۱۴۱۶م، پاندولفو مالاتستا^۱ (۱۴۱۷-۱۴۶۸م) حاکم محلی منطقه ریمینی^۲، تصمیم به اتحاد با ترکان گرفت. وی، منشی و مشاور خود روبرتو والتوریو^۳ را همراه یک نسخه خطی نفیس — که خود والتوریو تهیه کرده بود و حاوی نقشه‌های دقیقی از جمله نقشه دریای آدریاتیک بود — به مقرسلطان محمد فاتح فرستاد که مقبول واقع شد (Babinger: 8-15). همچنین او از حضور جنتیل بلینی^۴ (۱۴۲۹-۱۵۰۷م)، نقاش مشهور ایتالیایی، طی سال‌های ۸۸۴-۸۸۶ق/ ۱۴۷۹-۱۴۸۱م، در دربار بهره برد و از او خواست تا نقشه‌ای از شهر ونیز برای او ترسیم نماید. اکنون یک نقشه از ونیز متعلق به قرن پانزدهم میلادی در شهر استانبول نگهداری می‌شود (Ibid: 12) →، که شاید همین نقشه مورد نظر باشد.

علائق جغرافیایی محمد فاتح به نقشه‌های ایتالیا محدود نبود، بلکه او در تابستان ۸۶۹-۸۷۰/ ۱۴۶۵م یک نسخه از کتاب جغرافیای بطلمیوس را به دست آورد و به جورج

1. Pandolfo Malatesta

2. Rimini

3. Roberto Valturio

4. Gentile Bellini

آمیروتزس^۱ در ترابوزان^۲ دستور داد تا تمامی نقشه‌های منطقه‌ای این اثر را در قالب نقشه جهان فراهم آورد. متأسفانه امروز اثری از این نقشه‌ها بر جای نمانده، اما به نظر می‌رسد در زمان خود بسیار تأثیرگذار بوده است؛ چرا که محمد دوم پس از دیدن نقشه، به آمیروتزس و پسرانش پاداش شایسته‌ای بخشید (Ibid).

توجه سلطان محمد به نقشه‌نگاری، سبب رشد سنت نقشه‌نگاری عثمانی شد. فتوحات نظامی خیره‌کننده ترک‌ها ترسیم نقشه‌های جغرافیایی را به ابزاری لازم در تشکیلات عسکریه عثمانی بدل کرد، به صورتی که دو نمونه از قدیمی‌ترین نقشه‌های عثمانی، هردو، به اهداف نظامی مربوطاند: یکی نقشه تصویری نواحی شهر کیف^۳ در اوکراین و دیگری طرح محاصره بلگراد در یوگسلاوی؛ که هر دو متعلق به قرن دهم هجری/ شانزدهم میلادی است. نقشه محاصره بلگراد طرحی با خطوط هندسی است که بدون توجه به مقیاس‌های متداول رسم شده و در زاویه تصویر نیز قلعه‌ها و روستاهای پیرامون رودهای دنیپر^۴ و دنیستر^۵ همراه با مشخص‌سازی بستر رودخانه‌ها نشان داده شده است. از نوشته نزدیک به پایین گوشه سمت راست نقشه می‌توان دریافت فردی به نام الیاس^۶، اهل مورا^۷، آن را رسم کرده است. این طرح هم‌اکنون در موزه توپقاپی‌سرای شهر استانبول نگهداری می‌شود و به سلطان بایزید دوم تقدیم شده است (Abrahamowicz: 84-88). نقشه شهر بلگراد در جریان محاصره سال ۹۲۷ق/ ۱۵۲۱م کشیده شده است (← تصویر ۱). نقشه رنگی شهر بلگراد نیز که در عهد سلیمان اول (۸۸۶-۹۱۸ق/ ۱۴۸۱-۱۵۱۲م) و احتمالاً به دست همان الیاس، که با عنوان «شناسایی‌کننده» (Reconnoiterer) در منابع از او یاد شده و فهرست‌نویس دولتی ترک‌ها بوده، رسم شد؛ در جنگ از آن استفاده نظامی شد و به سقوط شهر انجامید. نکته حائز اهمیت آن است که مقاصد نظامی مانع ذوق هنری رسام نشد و تصویر درخت، خانه، قایق، پرچم و لوله‌های توپ برافراشته در کنار دانونب به تصویر کشیده شده است. بنابراین، این نقشه، ضمن کارکرد اصلی

1. George Amirutzes
5. Dniester.

2. Trobzon
6. Allyas

3. Kiev

4. Dnieper

۷. Morea؛ نام منطقه‌ای باستانی در محدوده یونان باستان و امپراتوری بیزانس.

آن برای مشخص کردن استحکامات و اهداف نظامی، خالی از جنبه‌های زیبایی‌شناختی نیز نبود (Kurtoğlu 2: 5-9). اصل این نقشه، در ابعاد 122×282 سانتی‌متر، اکنون در موزه توپقاپی سرای، به شماره آرشیو E.9440 نگهداری می‌شود.

روند تهیه تصویرهایی مانند این به سنتی در نقشه‌های عثمانی بدل شد، چنان‌که نمونه‌های مشابه دیگری نیز در دست است؛ از جمله نقشه بنادر و تجهیزات منطقه مالت^۱ در سال ۹۷۲ق/۱۵۶۵م و نیز نقشه طرح محاصره بندر سیگنتوار^۲ در مجارستان به تاریخ ۹۷۴ق/۱۵۶۶م (Ibid; Idem 1: 56-59). طرح محاصره شهر سیگنتوار نشان‌دهنده دو بندر اصلی مالت و قلعه‌های سن‌المو^۳، سن‌آنجلو^۴ و سن‌مایکل^۵ و نواحی اطراف و نیز محل استقرار قوای عثمانی است. نوشته موجود روی نقشه، روبه‌روی شبه جزیره کم‌عرض واقع شده میان دو بندر، به‌علاوه نمای پرچم‌های عثمانی بر فراز سن‌المو بیانگر آن است که نقشه پس از تصرف قلعه سن‌المو، در ۹۷۳ق/ژوئن ۱۵۶۵م، کشیده شده است. ظاهراً طرح اصلی را فرمانده نیروهای ترک در قالب یک گزارش برای سلطان سلیمان اول فرستاده، و این طرح در استانبول نهایی شده است (Baysun: 475-485).

نمونه‌های بعدی نقشه‌نگاری نظامی عثمانی عبارت‌اند از: طرح محاصره دوم وین در سال ۱۰۹۴ق/۱۶۸۳م، طرح قلعه‌های منطقه وان در شرق آسیای صغیر، دیاگرام منطقه پروت^۶ متعلق به سال ۱۱۲۳ق/۱۷۱۱م، و طرح محاصره قلعه‌های منطقه آداکال^۷ مربوط به سال ۱۱۵۱ق/۱۷۳۸م (Kurtoğlu 2: 17-33).

با بررسی این طرح‌ها و نقشه‌ها روشن می‌شود که هرچند نقشه‌نگاری نظامی به شکل غیررسمی در ارتش عثمانی وجود داشت، اما نقشه‌نگاری کاربردی، به‌ویژه در سطح عالی تشکیلات نظامی مرسوم نبود. برهه زمانی‌ای که نقشه‌های آن بررسی شدند، پیش از دوره‌ای

۱. برای این طرح ← Harley & Woodward: 212.

2. Szigetvar

3. Saint Elmo

4. Saint Angelo

5. Saint Michael

۶. Prut؛ نام رودخانه‌ای در شرق اروپا.

۷. Adakale؛ جزیره‌ای واقع در تنگه‌های اوراسوا در دانوب.

است که عثمانی‌ها تکنیک‌های کارتوگرافی نظامی معاصر اروپا را به دست آورند. اقتباس تکنیک‌های نقشه‌نگاری اروپایی با اهداف نظامی در امپراتوری عثمانی فرایندی آهسته و متغیر بود که از اواخر قرن هفدهم میلادی آغاز شد و پس از حدود دو قرن، با افول نقشه‌نگاری سنتی عثمانی، در پایان سده نوزدهم میلادی به پایان رسید. در این دوره انتقالی که در مقاطع غیرپیوسته صورت گرفت، روش‌های سنتی نقشه‌نگارهای عثمانی که پیروی هم‌زمان از نقشه‌نگاری تمدن اسلامی و تکنیک‌های کارتوگرافی مدرن اروپایی بود، تا مدتی ادامه داشت تا سرانجام چیرگی با شیوه‌ای بود که مجهز به دانش غنی‌تر و ابزار فنی‌تر و راهکارهای عملی‌تری بود (Aslanpa: 325-345; Kurat: 1/35; Karatay: 1/475-477).

می‌توان چنین نتیجه گرفت که شیوه‌های نقشه‌نگاری اسلامی واپسین کارکردهای حیات خود را در عثمانی از دست داد. عثمانی‌ها، که در زمان قدرت خود ویژگی تهاجمی چشمگیری داشتند و به سیاست توسعه ارضی و دفاع از قلمرو خود علاقه زیادی نشان می‌دادند، به نقشه و کاربرد آن بسیار نیازمند بودند. آنان ابتدا با همان رویکرد نقشه‌نگاری تمدن اسلامی را آغاز کردند؛ اما پس از تماس با اروپا — به عنوان پیشگامان شرقی ارتباط با اروپای جدید — صرفه را در کاربرد کارتوگرافی اروپایی دیدند. اینچنین بود که نقشه‌های جدید، به واسطه ترکان مسلمان، وارد جهان اسلامی و جایگزین سنت‌های گذشته شد. در ادامه مقاله به چگونگی این ورود و جایگزینی پرداخته شده است.

۳ نقش انتقالی نقشه‌نگاری عثمانی میان اروپا و جهان اسلام

دولت عثمانی از گروهی از معماران سلطنتی برای اداره و اجرای پروژه‌ها و طرح‌های عظیم معماری حمایت کرد و آنان را به کار گماشت. تعیین روش دقیقی که این گروه برای اجرای سازه‌ها به کار می‌بردند به دلیل نبودن بخش عمده‌ای از ابزارهای آنها امروز چندان ممکن نیست، اما، براساس برخی از نسخه‌های خطی برجای مانده، می‌توان دریافت که نقشه این سازه‌ها پیش از آغاز کار تهیه می‌شدند. این نقشه‌ها بیشتر به طرح ساختمان‌ها و

شبکه‌های ذخیره آب در شهر استانبول مربوط بود. سرآغاز ورود شیوه‌های نقشه‌نگاری جدید در عثمانی باید به نحوه استفاده از الگوهای جدید برای طرح‌های مربوط باشد (Harley & Woodward: 215-217; Aslanpa: 325-345; Karatay: 1 / 475=477).

چنان‌که پیش‌تر گفته شد، نقشه‌ها در دوره عثمانی به دو دسته تقسیم می‌شدند: نقشه‌های نظامی و نقشه‌های غیرنظامی یا شخصی. نقشه‌های گروه اول را توضیح دادیم و یک نمونه از آن را نیز ارائه کردیم. دسته دوم نقشه‌های شخصی هستند که توسط نقشه‌نگاران و جغرافی دانان ارائه می‌شدند، که برخی از آنها از گروه همان معماران بودند؛ و در واقع از اینجاست که نقشه‌نگاری عثمانی وارد فضاهای آموزشی یا، به تعبیر امروزی، آکادمیک گردید. دانشمندان نقشه‌نگار، با مراجعه به متن‌های جغرافیایی توصیفی، کار خود را آغاز کردند و آموخته‌های خود را از کار توگرافی جدید اروپا در ترسیم نقشه‌ها به کار بستند. به سبب ماهیت دینی امپراتوری که از زمانی به بعد سلاطین عثمانی خود را جانشین پیامبر ص و خلیفه الله می‌دانستند، نخستین نقشه‌های غیرنظامی به شهرهای مقدس مکه و مدینه و نواحی شبه جزیره عربستان مربوط بودند. با گسترش ادبیات جغرافیایی، نقشه‌های بیشتری رسم شد، به طوری که، با توسعه دریانوردی، ترک‌ها نیازمند تهیه نقشه‌های دریایی بودند و در این حوزه نیز مهارت یافتند و نقشه‌های زیادی را به دقت طراحی کردند که اکنون بسیاری از آنها در دسترس است.

نقشه‌نگاران عثمانی ابتدا تمام توان خود را صرف گردآوری دانش جغرافیای اسلامی و نقشه‌های پیش از خود کردند. امروز، انبوهی از نسخه‌های خطی موجود در مراکز آرشیوی ترک‌ها، مانند مجموعه کتابخانه سلیمانیه، موزه توپقاپی سرای، کتابخانه دانشگاه استانبول و دیگر مرکزها، نشان می‌دهد که آنها علاقه بسیاری به گردآوری نقشه‌های پیشین داشتند. از این رو، عراق نیست اگر ترکیه را صاحب غنی‌ترین گنجینه نسخه‌های خطی جغرافیایی و نقشه‌های دوران تمدن اسلامی بدانیم.

مرحله دوم نقشه‌کشی عثمانی‌ها (از نیمه سده هفدهم به این سو) با مراجعه گسترده

آنان به آثار اروپایی‌ها شکل گرفت. در مرحله اول، بسیاری از منابع عربی و فارسی به زبان ترکی ترجمه شد و، در مرحله بعدی، به گونه‌ای فزاینده به آثار غربی توجه شد. احتمالاً اطلس کوچک جراردوس مرکاتور^۱ (۹۱۸-۱۰۰۳ق/۱۵۱۲-۱۵۹۴م)، جغرافی‌دان فلاندری که بین سال‌های ۱۰۶۴-۱۰۶۵ق/۱۶۵۴-۱۶۵۵م به قلم مصطفی عبدالله کاتب چلبی به ترکی برگردانده شد، نخستین اثر نقشه‌نگاری ترجمه‌ای مسلمانان است (Gosgrove: 65-67). به دنبال آن، اطلس دیگری از یوئان بلاو (۱۵۹۶-۱۶۷۳م)^۲ به همت دانشمند ترک دیگری به نام بکر بن بهرام دمشقی، بین سال‌های ۱۰۸۶-۱۰۹۶ق/۱۶۷۵-۱۶۸۵م، به ترکی ترجمه شد (Ibid).

پیش از بحث درباره نقشه‌نگاران و نقشه‌های معروف ترک، کوتاه باید گفت که در سده‌های شانزدهم و هفدهم میلادی، نقشه‌نگاران هلندی از جمله مؤثرترین کارتوگراف‌های اروپا به شمار می‌رفتند. جراردوس مرکاتور، نابغه نقشه‌نگاری، اهل منطقه راپلموند^۳ در بلژیک امروز بود. او نخستین کسی است که طول و عرض جغرافیایی را به نقشه‌های اروپایی وارد کرد؛ امری که چند قرن پیش از آن نقشه‌کش‌های مسلمان انجام داده بودند. همچنین مرکاتور نخستین کسی است که واژه «اطلس»^۴ را برای کتاب نقشه خود به کار گرفت (گنجی و دیگران: ۱۵۱).

آبراهام اورتلیوس^۵ (۹۳۴-۱۰۰۷ق/۱۵۲۷-۱۵۹۸م)، اهل آنتورپ^۶ در بلژیک امروز بود. اطلس جامع جهان^۷، نخستین مجموعه عظیم از نقشه‌ها بود که توسط او و با همکاری مرکاتور تهیه و چاپ شد و مورد استقبال بی‌سابقه‌ای قرار گرفت (گنجی و دیگران: ۱۴۹).

ویلم یانسون بلاو^۸ (۹۷۹-۱۰۴۸ق/۱۵۷۱-۱۶۳۸م)، جغرافی‌دان و نقشه‌نگار هلندی، از شاگردان و دوستان تیکو براهه^۹، منجم دانمارکی، بود. او در آمستردام یک بنگاه انتشاراتی راه‌اندازی کرد که، به واسطه انتشار نقشه‌های جغرافیایی، شهرت بسیار کسب کرد (مصاحب: ۴۳۹/۱).

از آنجا که آشنایی مسلمانان با ترجمه کتاب - نقشه‌های هلندی آغاز شد، بد نیست بدانیم که عصر طلایی نقشه‌نگاری هلندی از اواخر قرن شانزدهم و اوایل سده هفدهم میلادی

1. Gerardus Mercator

2. Joan Blaeu

3. Rupelmond

4 Atlas

5. Abraham Ortelius

6. Antwerp

7. Theatrum Orbis Terrarum

8. Willem Janszoon Blaeu

9. Tycho Brahe

آغاز شد. مکتب نقشه‌نگاری هلند ریشه در سنت‌های قدیمی‌تر، به‌ویژه نقشه‌های پرتغالی و اسپانیایی داشت (← منابع، Zandvliet)^۱ چند سال پیش از آن، در دوران سلطنت فیلیپ دوم (۱۵۸۰م)، اسپانیایی‌ها، که حکومت پرتغال را نیز در اختیار گرفته بودند، بندرهای پرتغالی را به روی هلندی‌ها مسدود کردند و بازرگانان هلندی به‌ناچار راه به سوی شرق گشودند و از این طریق، با دولت‌ها و تجارتخانه‌های مسلمان ارتباط ایجاد کردند. آمستردام کم‌کم به مرکز جدید تجارت مشرق‌زمین بدل شد و، به دنبال، آن نقشه‌نگاری پررونق آن سرزمین به شرق انتقال یافت و عثمانی‌ها، پیش از دیگر سرزمین‌های اسلامی، تحت تأثیر آن قرار گرفتند. بسیاری از بازرگانان هلندی خود نقشه‌کش بودند؛ مانند پتروس پلانیسوس^۲. در واقع، بازرگانی دریایی بین شرق و غرب و امتیازهای تجاری اخذشده از دولت‌های شرقی عمده‌ترین دلیل انتقال نقشه‌ها بود. دربانوردان ناگزیر به حمل کتاب‌های نقشه همراه خود بودند و، به این ترتیب، نقشه‌ها طی همین سفرهای پرماجرا به تکامل می‌رسید و به دورترین نقاط جهان حمل می‌گردید^۳.

برای ارائه بهتر ادامه بررسی درباره نقشه‌نگاری عثمانی به تفکیک نقشه‌کش‌های برجسته ترک پی گرفته شده است.

۴ تسلط بر موقعیت‌های استراتژیک

امپراتوری عثمانی، در راستای سیاست‌های توسعه‌طلبانه خود، تسلط بر موقعیت‌های استراتژیک جهان قدیم را به دست آورد؛ از جمله در قرن شانزدهم میلادی عثمانیان به این فکر بودند که کانالی از رودخانه دُن به رودخانه ولگا حفر کنند تا با فتح استراخان و با کمک مسلمانان ترکستان مانع پیشروی روس‌ها به سوی دریای خزر باشند و جبهه‌ای از پشت سر علیه ایران باز کنند. اما روسیه پیش‌دستی کرد و، با تصرف شهرهای غازان و استراخان

۱. این کتاب متنی جدید درباره نقشه‌نگاری هلند است.

2. Petrus Planicus

۳. برای اطلاعات بیشتر ← Couto, D., J.L. Bacque-Grammont and M. Taleghani (eds.), *Historical Atlas of the Persian Gulf*, Brepols-Harvey Miller, Turnhout (Belgium) 2006.

و حوضه ولگا و پیشروی در قفقاز، در میان مسلمانان این مناطق جدایی انداخت. عثمانی تلاش کرد تا حرکات روس‌ها را در قفقاز مانع شود، اما به علت گرفتاری در اروپای مرکزی و مشکلات داخلی، از آن صرف‌نظر کرد. ماجرا از این قرار بود که در اواخر سال ۱۵۶۷ و اوایل ۱۵۶۸ میلادی موضوع سواحل ولگا و راه استراخان برای گشودن راه حجاج و تجارت، طرح حفر کانالی به طول پنجاه کیلومتر در نزدیک‌ترین فاصله میان رودخانه‌های ولگا و دن مطرح شد. این کانال می‌بایست بندر آروف را از مسیر دریایی به استراخان وصل کند. این پروژه می‌توانست سدهای ایجادشده به دست روس‌ها را از بین ببرد و ترکستان و ماوراءالنهر و پیرامون آن را به عثمانی پیوند دهد. موفقیت در این لشکرکشی و حفر کانال می‌توانست پیامدهای گوناگونی داشته باشد؛ از جمله گشودن راه‌های تجاری، حل مشکلات حجاج، ایجاد کانالی میان رودخانه‌های دن و ولگا، برقراری ارتباط میان دریای سیاه و خزر، حمل ارزاق و مهمات به وسیله کشتی‌ها در حمله به ایران و اران و شمال قفقاز، و جلوگیری از پیشروی روس‌ها. این طرح به مرحله اجرا درآمد، اما به دلیل شکست عثمانی‌ها در شرایط جوی نامناسب زمستان، تنها به حفر یک‌سوم کانال انجامید. در پی این ناکامی، امپراتوری عثمانی، به علت گرفتاری‌هایی در اروپای مرکزی و مشکلات داخلی، از سیاست فعال در شمال خزر چشم‌پوشی کرد. اگر این نقشه عملی و موفق می‌شد، منافع سیاسی عثمانی چشمگیر بود و از استیلای روسیه بر آسیای مرکزی و بخش‌هایی از ایران و آناتولی جلوگیری به عمل می‌آمد. همچنین زمینه اتحاد مسلمانان از سواحل دریای آدریاتیک تا مرزهای چین تأمین و از پیشروی بعدی روسیه نیز جلوگیری می‌شد (امامی خویی: ۲۸-۴۲).

از سوی دیگر، با رشد روزافزون اروپا، دریای مدیترانه از قرن هفدهم میلادی به بعد به مهم‌ترین دریای جهان بدل شد؛ دریایی که کنترل و قدرت عثمانی در آن بی‌بدیل می‌نمود. ناوگان دریایی عثمانی مدت‌ها قدرت چیره‌درا به شمار می‌رفت و سرتاسر سواحل مدیترانه محل جولان ایشان بود. از اینجا بود که ترکان تلاش نافرجامی در راه‌گشایی سوئز نیز داشتند؛ تا درنهایت، با حضور فرانسه و بریتانیا، در زمانی که محمدعلی پاشا و جانشینان او از سوی عثمانی خدیوی مصر را عهده داشتند، در سال ۱۸۶۹ میلادی به سرانجام رسید.

در شرق نیز عثمانی‌ها تا قفقاز در شمال و خلیج فارس در جنوب نفوذ کردند. به این ترتیب، آنها تقریباً بر بیشتر موقعیت‌های استراتژیک دنیای قدیم دست یافتند. این سیادت در نقشه‌های جغرافیایی عثمانی بسیار مؤثر بود؛ چرا که آشنایی نقشه‌نگارها با فنون محاسبه موجب سهولت در پیمایش‌های دقیق شد. به این ترتیب، در پاره‌ای موارد، این ترک‌ها بودند که دقیق‌ترین نقشه‌ها را برای نخستین بار رسم کردند و از این بابت بر هم‌تایان اروپایی خویش پیشی جستند؛ از جمله در رسم برش‌های ساحلی و جزایر و بنادر دریای مدیترانه. همچنین جای تردیدی در ترسیم استادانه‌تر و دقیق‌تر نقشه‌های پیری رئیس بر نمونه‌های معاصر اروپایی او نیست.

۵ نقشه‌نگارهای برجسته

۱-۵ پیری رئیس

محمی‌الدین پیری رئیس (حدود ۸۷۵-۹۶۱ ق/ ۱۴۰۷-۱۵۵۴ م)، ناخدای مشهور نیروی دریایی ترک‌ها، را باید بزرگ‌ترین نقشه‌نگار عثمانی دانست (علائی: ۱۰۰). رئیس در زبان ترکی به معنای «ناخدا» است. در زمان و محل تولد او اختلاف است ولی بیشتر مورخان او را اهل گلیبولو (گالیپولی) معرفی کرده‌اند. او، پیش از آنکه به دریانوردی نزد عمویش، کمال رئیس، پردازد، به راهزنی دریایی در مدیترانه مشغول بود. در ۹۰۰ ق/ ۱۴۹۵ م، همراه با عمویش به خدمت در نیروی دریایی عثمانی فراخوانده شد. تا سال ۹۱۷ ق/ ۱۵۱۱ م (زمان غرق شدن عمویش در دریا)، باید سفرهای بی‌شماری بر روی آب‌های مدیترانه در کسوت ناخدا و فرمانده کشتی انجام داده باشد. بعد از فوت عمویش، تصمیم گرفت بیشتر اوقات خود را در گالیپولی صرف تهیه نقشه‌هایش کند و تجربیات و اطلاعات ارزشمندی از موقعیت‌های جغرافیایی دریای مدیترانه و سواحل آن بر روی نقشه آورد. نخستین و درخشان‌ترین نقشه او در ۹۱۹ ق/ ۱۵۱۳ م شکل گرفت. این نقشه دو ویژگی دارد: نخست راهنمای کشتی‌رانی و نمودار بنادر مدیترانه است، و دیگر نقشه جهان‌نمایی است در عصر اکتشافات که به دست یک مسلمان رسم شده است. او در ۹۲۳ ق/ ۱۵۱۳ م، دوباره به نیروی دریایی عثمانی بازگشت

و، هم‌زمان، در لشکرکشی سلطان سلیم (۸۲۱-۹۱۸ق/۱۴۱۸-۱۵۱۲م) علیه مصر شرکت کرد. در ۹۵۴ق/۱۵۴۷م، به عنوان دریاسالار ناوگان دریایی مصر و هند برگزیده شد. پیری رئیس در ۹۵۹ق/۱۵۵۲م، به دستور سلطان عثمانی، عازم نبرد دریایی سرنوشت‌سازی با پرتغالی‌ها در خلیج فارس شد و همراه با ناوگان دریایی مجهزی، شامل ۳۰ کشتی جنگی و ۱۶ هزار سرباز، رهسپار جزیرهٔ هرمز گردید. در جریان این نبرد، شهرت یافت که وی ثروت هنگفتی از محل غنایم به دست آورده است؛ و چون، در خاتمهٔ نبرد، سپاه عثمانی به سختی از پرتغالی‌ها شکست خورد، در نتیجه، تمام دارایی پیری رئیس ضبط و در ۹۶۱ق/۱۵۵۴م، به دلیل خودداری از مقابله با ناوگان جنگی پرتغال، اعدام شد (ولی: ۱۳۵-۱۳۷؛ سوچک: ۹۳۲-۹۳۵؛ علانی: ۱۰۰؛ قره‌نژاد: ۱۴۴؛ سید علی کاتبی: ۲۵۳۵؛ ۱۳۳، پانوش: کراچکوفسکی: ۴۶۶-۴۶۷).

پیری رئیس، معتبرترین نقشه‌نگاری است که آمیزه‌های از نقشه‌نگاری اسلامی و اروپایی به وجود آورد. اثر مشهور او یک اطلس بزرگ از نقشه‌های دریایی به نام بحریه است که در سال ۹۲۷ق/۱۵۲۱م کامل و به سلطان سلیمان قانونی تقدیم شد (کراچکوفسکی: ۴۶۶-۴۶۷). وی پنج سال بعد (۹۳۲ق/۱۵۲۶م)، روایت دیگری از کتاب بحریه تهیه کرد؛ نسخه‌ای که به شمارهٔ ۲۶۱۲ ایاصوفیه در کتابخانهٔ سلیمانیهٔ شهر استانبول نگهداری می‌شود (← نقشه‌های ۲-۶). آثار پیری رئیس، فقط به نقشه‌ها محدود نیست، بلکه متن نیز دارد (← همان: ۴۶۶-۴۶۷).

در زمان ترسیم نقشه‌های پیری رئیس، قوای بحری عثمانی به اوج عظمت و قدرت خود رسیده بود (همان‌جا). بنابراین، تهیهٔ اطلس برجسته‌ای مانند کتاب بحریه ضروری می‌نمود. در تمامی نقشه‌ها، روی عظمت امپراتوری تأکید شده است. بنابراین، در کتاب بحریه، علاوه بر ارزش علمی و اسنادی، به ملاحظات سیاسی وقت نیز باید توجه داشت.

در نقشه‌های پیری رئیس، شهرها و قلعه‌ها و بندرها نماد ویژه دارند. در این اثر، گزیدهٔ مکان‌ها و نحوهٔ نمایش آنها معمولاً روی نقشه توصیف شده است. استفاده از مقیاس در نقشه‌ها بی‌تردید نتیجهٔ تأثیر نقشه‌نگاری اروپاست. این شیوه نقشه‌های او را به نخستین نقشه‌هایی بدل کرده که یک مسلمان از مقیاس‌های اروپایی استفاده کرده است. نقشه‌ها، از نظر تکنیک، جالب و، از حیث رنگ‌آمیزی، بی‌نقص‌اند. روی آنها، نام نقاط ساحلی عمود بر

خط ساحل و در داخل خشکی‌ها نوشته شده است. بر روی دریاها، شکل انواع کشتی‌های آن دوره و روی خشکی‌ها، مسیر آب‌های جاری، کوه‌ها، حیوان‌ها و گروه‌های انسانی مشخص (اقوام)، همراه با اشکال مقدس رسم شده است. جالب اینجاست که وی موضع‌های دریایی پرخطر را با علامت صلیب، به صورت هشدار، نمایش داده است. بنادر و سواحل نیز با نقطه‌چین مشخص شده‌اند (علای: ۱۰۰).

برخلاف موقعیت‌های جغرافیایی — که از مقیاس ترسیمی دقیقی برخوردارند — وی در بهره‌گیری از شکل‌ها، برای نشان دادن مکان‌ها، یکسان عمل نکرده است (Rogers & Ward: 40). مثلاً ممکن است یک قلعه مستحکم با برج و باروهای خود نشان‌دهنده استحکامات کلیدی باشد و یا یک بنای سه‌گوش به شهر یا روستا اشاره داشته باشد. همچنین، گاهی، تصویر کردن ستون‌های افتاده در نقشه، برای نشان دادن بناهای ویران‌شده به کار رفته است. امروزه، تعداد زیاد و متنوع این مکان‌ها فرضیه مشاهده مستقیم همه آنها از سوی پیری رئیس را با تردید روبه‌رو کرده است (Piri Re'is 1: introduction of ed.). البته، این به آن معنا نیست که به مهم‌ترین عنصر موجود در نقشه‌ها، یعنی تجربیات برآمده از دریانوردی پیری رئیس، خدشه وارد شود. چگونگی ترسیم تنگه‌دارانل و جزایر یونانی، سواحل آلبانی و آدریاتیک تا ونیز و مورانو، به روشنی از دانش و تجربه رسام حکایت می‌کند. چون از نمونه‌های اروپایی هم زمان خود، استادانه‌تر رسم شده‌اند (Harley & Woodward: 231).

۵-۱-۱ کتاب بحریه پیری رئیس

کتاب بحریه مجموعه‌ای است در شرح مسیرها و جهت‌های دریایی. از این کتاب دو نسخه در دست است: نسخه قدیمی‌تر شامل ۱۳۰ بخش و نقشه — هر بخش، یک نقشه — و نسخه دیگر که کامل‌تر است مشتمل بر ۲۱۰ نقشه است هدف پیری رئیس آن بود که در کتاب خود، بیشتر، به نیازهای ناوگان جنگی عثمانی در قرن ۱۰/۱۶م، بپردازد (کراچکوفسکی: ۴۶۷-۴۷۰). گفتیم که نقشه‌ها همواره با متن توصیفی در کتاب بحریه آمده‌اند. توصیف‌های کتاب، در

نسخه اول (۹۲۷ق)، با جزیره بوزکا (تِنِدوس)^۱ آغاز شده است (← نقشه‌های ۲-۳). در نسخه دوم (۹۳۲ق)، ابتدا قلعه‌های کیلیت‌بحیر^۲ و چاناق‌قلعه^۳ در منطقه داردائل توضیح داده شده‌اند (← نقشه‌های ۳-۴) (Piri Re'is 1: 14; Harley & Woodward: 272).

از مقایسه کتاب بحریه با نمونه‌های اروپایی معاصرش نکات جالبی می‌توان دریافت. هر دو نسخه کتاب پیری رئیس از نظر مسیرهای دریایی، شباهت‌هایی با پورتولن‌ها و ایزولاری‌های اروپایی — که به منظور راهنمایی دریانوردان برای شناسایی بهتر بندرها، جزیره‌ها و بریدگی‌های ساحلی تهیه می‌شدند — دارد. سبک نقشه‌های پیری رئیس، شیوه مشهور به ایزولاریو، اثر کریستوفر بوندلمونته^۵ (۷۸۸-۸۳۳ق / ۱۳۸۶-۱۴۳۰م) را به خاطر می‌آورد. بوندلمونته، در سال ۸۲۳ق / ۱۴۲۰م، روشی در نقشه‌نگاری ابداع کرد که بعدها به دست نقشه‌نگارهایی مانند بارتولومئو دالی سونتی^۶ (سده ۹ق / ۱۵م) و بندتو بوردونه^۷ (۸۶۴-۹۳۷ق / ۱۴۶۰-۱۵۳۱م) تکمیل شد. ایزولاریو عنوان عمومی برای کتاب‌های نقشه مشابه پورتولن به زبان ایتالیایی است. نقشه‌های پورتولن، در سده ۷ق / ۱۳م، در کشورهای مسیحی‌نشین مدیترانه غربی پدید آمد. این نقشه‌ها که برای دریانوردان و به دست آنان طراحی شده بود و با استفاده از کشتی به عنوان ابزار ترسیم نقشه سامان گرفته بود، به نحو روشنی، شناسایی از خطوط ساحلی را بهبود بخشید. این‌گونه نقشه‌ها اطلاع‌چندانی از وضعیت درون خشکی‌ها به دست نمی‌داد. دریای مدیترانه و پیرامون آن، به علت پیشرفت‌های رخ داده در دریانوردی و همچنین دگرگونی‌های ناشی از جنگ‌های صلیبی و رویدادهای مهم دیگر، به جهانی سرشار از تحرک و تحول برای نقشه‌نگاری بدل شده بود (کلاوال: ۴۰-۴۲). در مقابل، از نقشه‌های ایزولاریو به طور گسترده

۱. Bozca (Tenedos): نام جزیره‌ای مثلثی‌شکل که با جزیره‌های کوچک احاطه شده و روبه‌روی تنگه داردائل قرار دارد.

۲. Kilitbahir: قلعه معروفی که سلطان محمد فاتح برای کنترل تنگه داردائل در باریک‌ترین قسمت آن بنا کرد.

۳. Çanakkale: شهر و بندری در استانی به همین نام در کشور ترکیه. واقع در ساحل جنوبی تنگه داردائل.
4. Isolarii

۵. Cristoforo Buondelmonti: راهب و جهانگرد ایتالیایی متولد فلورانس و نویسنده آثار تاریخی و جغرافیایی. وی نقشه‌ای از شهر استانبول در حال سقوط به دست عثمانی‌ها دارد.

۶. Bartolomeo Da li Sonetti: دریانورد ونیزی، نویسنده ایزولاریو دریای اژه.

۷. Benedetto Bordone: نقاش و نقشه‌نگار ونیزی اهل پادوا.

استفاده می‌شد (Venice and the Islamic World: 381) و نخستین بار، محدوده دریای اژه به ترسیم ایزولاری درآمد. بدین ترتیب، ایزولاری عنوانی کلی برای کتاب اطلس است که نقشه‌های آن به ترسیم جزیره‌ها اختصاص دارند (Harley & Woodward: 473; Ibid: 482).

تردیدی نیست که نقشه‌های کتاب بحریه پیری رئیس، همچنین نقشه‌های دریایی خاندان صفاقسی و دیگر اطلس‌های معاصر این دوره، تحت تأثیر نقشه‌های پورتولن و ایزولاری بوده‌اند، اما خلاقیت چشمگیر مسلمانان در نقشه‌نگاری، به‌ویژه در نقشه‌های پیری رئیس، بسیار مهم و باارزش می‌نماید.

پیری رئیس در سال ۹۳۲ق/ ۱۵۱۷م، پس از فتح نهایی مصر، نقشه خود را در قاهره تقدیم سلطان سلیم کرد. جزئیات این رویداد در کتاب بحریه چنین آمده است: «این بنده خدا، پیش از این، نقشه‌ای طراحی کرده بود که جزئیات بیشتری از انواع گوناگون نقشه‌هایی که تاکنون موجودند را نمایش داد. در آن زمان حتی نقشه‌های اخیر دریاهای چینی و هندی نیز وجود داشت که تاکنون در امپراتوری عثمانی شناخته‌شده نیستند، و من این نقشه را در قاهره تقدیم سلیم‌خان کردم که وی بامنت و بزرگواری آن را پذیرفت» (Piri Re'is 2: 42-43). هیچ نشانی از استفاده سلطان سلیم از این نقشه در دست نیست. نقشه تا سال ۱۹۲۹م، که گوستاو آدولف دسیمن^۱ به دعوت خلیل ادهم الدم^۲، مدیر کل وقت موزه توپقاپی سرای در استانبول، در آنجا مشغول به کار شد، ناشناخته بود (Harley & Woodward: 270)، تا آنکه گوستاو نقشه را در گوشه‌ای از قصر سلطنتی کشف کرد. تغییرات نسخه دوم کتاب بحریه فراتر از افزودن بخش‌های بیشتر به نسخه اصلی سال ۹۲۷ق/ ۱۵۲۱م است (← نقشه‌های ۴-۵). اگرچه بخش‌های کتاب، در نسخه سال ۹۳۲ق/ ۱۵۲۶م، ترتیب چرخش برخلاف حرکت عقربه‌های ساعت را در مدیترانه حفظ می‌کنند، به این ترتیب که از موقعیتی آغاز شده و سپس به همان نقطه بازگشته، اما در نسخه‌های بعدی این نظم دچار آشفتگی شده است. نقشه‌ها و متون بازنگری شده‌اند و حتی ممکن است با نقشه‌ها و متون قدیمی‌تر اختلاف داشته باشند. در برخی موارد، یک خط ساحلی بلند و ممتد در نسخه اول تنها شامل یک بخش تقسیم شده است، درحالی‌که همان خط در نسخه دوم

1. Gustav Adolf Deissmann

2. Halil Ethem Eldem

به چندین بخش تقسیم شده است. در نتیجه، هر نسخه شامل اطلاعات و نقشه‌های جدید است. با روشن شدن تفاوت‌ها، به‌ویژه بازنگری‌های متنی، معلوم می‌شود که نسخه‌پرداز در ایجاد این دشواری سهم زیادی دارد. آن قسمت از کتاب بحریه، که بیشترین بازنگری را به خود دیده است، فصل خلیج ونیز و ساحل ایتالیایی آدریاتیک است، اما اینکه در نقشه‌های جدید بنادر و استحکامات ونیز از چه منابعی استفاده شده و این منابع چگونه به دست آمده‌اند، هنوز مشخص نیست. نقشه‌های مصر نیز قابل توجه‌اند، که احتمالاً حاصل تشویق پیری رئیس از سوی ابراهیم پاشا، وزیر اعظم مقتدر و کاردان عثمانی، بوده است (Guilmartin: 57).

بررسی تفاوت میان اهداف عملی و نمایشی دو نسخه دستاوردهای مشخصی داشت. یکی از این دستاوردها آن است که نسخه‌پردازان نسخه اول، بیشتر، خودشان زمان و مکان تکمیل اثر را در صفحه آخر کتاب تشخیص داده‌اند، در حالی که از نسخه‌پردازان نسخه دوم، در تمامی موارد، نامی به میان نیامده است. این شیوه، نقطه مقابل نمودارهای پورتولن غربی است که در آنها معمولاً نام نقشه‌نگار یا کارگاه تهیه نقشه ذکر شده است (Harley & Woodward: 275).

رنگ‌آمیزی شگفت‌انگیز، دقت بسیار در ترسیم خطوط، خوشنویسی، استفاده از اشکال هندسی زیبا و صفحه‌آرایی چشمگیر، همه، حکایت از آن دارند که هر دو نسخه اولیه کتاب بحریه با کیفیت بسیار عالی تهیه شده است.^۱ تهیه هر دو اطلس به صورت نفیس، با صرف هزینه زیاد، با موقعیت اجتماعی و ثروت پیری رئیس در آن زمان همخوانی دارد.

از سوی دیگر، هنر طراحی و تذهیب و مینیاتورسازی کتاب در قرن ۹ و ۱۰ ق/ ۱۶ و ۱۷ م، در دوره عثمانی، در روزگار اوج خود بوده است. هم‌زمانی این رویداد با کتاب‌های پیری رئیس این گمان را تقویت می‌کند که نقاشان مشهوری چون نقاش عثمان، علی چلبی، محمد بیگ، ولی خان، ملا کاظم و ملا تفریسی — که دست‌کم آخری، هم دریانورد و هم شاعر و نقاش بوده است — در تهیه نقشه‌های پیری رئیس به‌نوعی همکاری کرده‌اند (برای هنر نقاشی و کتاب‌آرایی در عثمانی ← Atil: 137-238).

۱. یکی از نگارندگان هر دو نسخه را در موزه توطقایی سرای استانبول از نزدیک دیده است و اکنون در اختیار دارد.

۵-۱-۲ نقشه آمریکا از پیری رئیس

موضوع مهم دیگر درباره نقشه‌های پیری رئیس ترسیم دقیق او در یکی از برگ‌های کتابش از قاره آمریکا و جنوبگان است؛ موضوعی که تا اندازه زیادی جنجال برانگیز شد. نقشه‌ای که، در سال ۱۹۱۹ق/ ۱۵۱۳م، بر روی کاغذ پوست رسم شده و، به گفته پیری رئیس، برای تهیه آن از منابع غربی و شرقی استفاده شده است. این نقشه، که در زمان حیات پدیدآورنده‌اش چندان با استقبال مواجه نشد، در قرن بیستم (حدود پانصد سال بعد) نظرات بسیاری را به خود جلب کرد. در سال ۱۳۱۴ش/ ۱۹۳۵م، به دستور کمال آتاتورک، بنیان‌گذار ترکیه نوین، نقشه به صورت دفترچه‌ای چاپ شد و به عنوان سندی بر افتخار جمهوری نوپای ترکیه به طور رسمی به جامعه جهانی معرفی گردید (سوچک: ۹۳۲-۹۳۵). ماجرای نقشه پیری رئیس به اینجا ختم نشد و اریش فون دانیکن^۱، در کتاب *ارابه‌های خدایان*^۲، این نقشه را چاپ کرد و، با توجه به تاریخ رسم و دقت بالای به کاررفته در ترسیم و مفاهیم درج شده در آن، او طراحی این نقشه را کار موجودات پیشرفته فضایی دانست! (دنیکن: ۱۲۹-۱۳۱). صرف نظر از این نظریه‌های عجیب که بیشتر به علت اهمیت و شهرت نقشه پیری رئیس بود، بررسی نقشه پیری رئیس و مقایسه آن با نقشه‌ای که کریستف کلمب در جریان سفر سومش به دنیای جدید، در سال ۱۴۹۸م، ترسیم کرده بود، امری مهم می‌نماید و پرده از رازپردازی دنیکن برمی‌افکند. برخی از پژوهشگران معتقدند که پیری رئیس نقشه جزیره‌های سواحل شرقی آمریکای جنوبی را پیش از کلمب یا هم‌زمان با او کشیده است. این موضوع، نظرهای موافق و مخالف زیادی را برانگیخت. آنچه واقعیت دارد ثبت بخشی — نه تمامی — از کرانه شرقی آمریکای جنوبی و تعدادی از جزیره‌های آن در یکی از نقشه‌های پیری رئیس است؛ نقشه‌ای از اقیانوس اطلس که قسمت‌هایی از شرق آمریکای جنوبی و غرب آفریقای شمالی را نشان داده است (Callin: 133-148; Hapgood: 100-107; Paulin: 150-157).

پیش‌تر در ترسیمی که شهاب‌الدین عمری بن فضل‌الله، جغرافی‌دان، تاریخ‌نگار و ادیب

1. Erich von Däniken

2. *Chariots of the Gods*

شامی، در سدهٔ هشتم هجری از نقشهٔ مأمونیه در مسالک الابصار فی ممالک الأمصار صورت داده بود، جزایر آمریکا ثبت شده بود. می‌شود گفت آشنایی مسلمانان با بخش‌هایی از قارهٔ آمریکا و ثبت آن در نقشه‌های اسلامی به قرن‌ها پیش از زمان پیری رئیس مربوط است. به استناد آن پیشینه، می‌توان گفت که پیری رئیس از وجود آمریکا بی‌خبر نبوده است. بنابراین، شاید نقشه‌ای که او، در سال ۹۱۹ق/۱۵۱۳م، از اقیانوس اطلس کشیده نخستین نقشهٔ جدیدی است که قسمتی از قارهٔ آمریکا در آن نمود یافته است (← نقشهٔ ۶) (Afetinan: 26). نکتهٔ مهم در این نقشه ثبت جزئیات با دقت زیاد و به‌ویژه ترسیم قطب جنوب است که مایهٔ شگفتی بسیار بود، زیرا قطب جنوب، تا سال ۱۸۲۰م، منطقه‌ای کشف‌نشده بود، و این در حالی است که خط ساحلی قطب را می‌توان در نقشهٔ پیری رئیس مشاهده کرد (Hapgood: 112)، یعنی سیصد سال پیش از کشف آن.

این نقشه از خود پیری رئیس مشهورتر شد. ترکیب و شیوهٔ ترسیم آن به‌روشنی نشان‌دهندهٔ ویژگی‌های یک نمودار پورتولن است. در ذیل نقشه، گوشهٔ سمت چپ چنین نوشته شده است: «این نقشه به دست پیری رئیس حقیر پسر حاجی محمد، مشهور به خویشاوند پدری کمال رئیس خداوند هردویشان را حفظ کند — در محرم‌الحرام سال نهصد و نوزده [مارس و آوریل ۱۵۱۳م] در شهر گالیپولی گردآوری شده است» (Harley & Woodward: 270). پیری رئیس در ادامهٔ همان نقشه افزوده است که تا به حال هیچ‌کس چنین نقشه‌ای در اختیار نداشته است و «این بندهٔ حقیر، آن را با دستان خود طراحی و تهیه کرده‌ام» (همان‌جا).

پیری رئیس دربارهٔ منابع تهیهٔ این نقشه و نقشه‌های دیگر خود تأکید کرده که نقشه‌های هم‌زمان با اسکندر مقدونی را دیده است؛ نقشه‌هایی که اعراب آن را «کافریه» می‌خواندند. وی تعداد نقشه‌های کافریه را ۸ برگ عنوان کرده است. افزون بر آن، به گفتهٔ خود او، از یک نقشهٔ هندسی، ۴ نقشهٔ جدید پرتغالی و نقشه‌های بخش غربی بطلمیوس در حاشیهٔ نقشه استفاده نموده است. او مجموع نقشه‌های منبع خود را ۲۰ مورد معرفی کرده است که به منابع اسلامی و غربی مربوط بوده‌اند. ۴ نقشهٔ پرتغالی، که بر پایهٔ اصول ریاضی رسم

شده بودند، منابع جدید پیری رئیس بودند؛ نقشه‌هایی از پاکستان، هند، چین و سواحل اقیانوس هند (همان‌جا). همین نقشه‌ها منبع خوبی برای تهیه نقشه‌های دقیق پیری رئیس شده‌اند. همچنین باید توجه داشت که عموی وی (کمال رئیس)، که پیش‌تر درباره‌ی او سخن گفتیم، برده‌ای اسپانیایی داشت که در سه سفر کریستف کلمب، وی را همراهی کرده بود.^۱ بدین ترتیب، این فرض از ذهن دور نیست که برده‌ی کمال رئیس نقشه‌ی معروف و دقیق سال ۱۴۹۸ م کلمب را که در نتیجه‌ی مشاهده و پیمایش وی فراهم آمده در اختیار داشته است. با وجود آگاهی‌ای که منابع تاریخی به دست داده‌اند، اسناد و مدارک کلمب، به‌ویژه نقشه‌ی ترسیم‌شده به دست او، ناپدید شده است (همان‌جا). نقشه‌ی پیری رئیس در سال ۹۳۵ق/ ۱۵۲۸م امضا شده است (Bräunlich: 1-29)، یعنی ۲۶ سال پس از آخرین سفر کلمب، در ۱۵۰۲م، به دنیای جدید. در این نقشه درجه‌بندی مبتنی بر مقیاس مایل، در شکل تقسیم‌بندی‌های کوچک (۱۰ مایلی) و بزرگ (۵۰ مایلی) بر روی نقشه، اندیشه‌ی استفاده‌ی نقشه‌نگار ترک از نمونه‌ی مفقودشده‌ی کلمب را تقویت می‌کند.

پیری رئیس، در سال ۹۱۹ق/ ۱۵۱۳م، منطقه‌ی کاراییب را، مانند نقشه‌ی اقیانوس اطلس پیش‌گفته، با جزئیات دقیق رسم کرد. پژوهشگران معلوم کرده‌اند که اطلاعات نقشه‌ی پیری رئیس، برگرفته از سفر خوان دیاز دو سولیس^۲، و ویسنته یانیز پینسون^۳ در سال‌های ۹۱۴-۹۱۵ق/ ۱۵۰۸-۱۵۰۹م است (Almagia: 442-449; Harley & Woodward: 270)؛ پس استفاده از نقشه‌های تازه‌رسم‌شده‌ی اروپایی برای پیری رئیس امری رایج بوده است — اتفاقی که امکان دارد برای نقشه‌ی مشهور آمریکای او نیز رخ داده باشد. برای حل معمای نقشه‌ی آمریکای پیری رئیس، با توجه به نقشه‌های دیگر وی که در بیشتر آنها منابع نقشه ذکر شده است، می‌توان گفت که پیری رئیس توانسته بود به اسناد و مدارکی که دزدان دریایی ترک از کشتی‌های اروپایی به سرقت می‌بردند، دست یابد. مدارک زیادی بر دسترسی ناخدا می‌تواند نقشه‌های جدید اروپایی شهادت می‌دهند؛ از جمله وی بر روی یکی از نقشه‌های خود چنین نگاشته است: «... کفار پرتغالی این را روی نقشه‌هایشان نوشته‌اند». این عبارت نشان می‌دهد که پیری رئیس

۱. کلمب، چهار بار به امریکا سفر کرد: ۱۴۹۲، ۱۴۹۳، ۱۴۹۸، ۱۵۰۲م.

2. Juan Diaz de Solis

3. Vicente Yanez Pinzon

از منابع تصویری و نقشه‌های اروپایی استفاده کرده است. همچنین مطالعه نام‌های روی نقشه‌ها نشانگر ترکیبی از نام‌های ترکی و اروپایی، به‌ویژه پرتغالی - اسپانیایی است (Harley & Woodward: 271). بنابراین، بهتر است نتیجه بگیریم که وی، افزون بر اسناد و مدارکی که از اروپایی‌ها به دست آورده، نقشه‌هایی را مبتنی بر دانش خود ترسیم کرده است. اما دانش او، علاوه بر اطلاعات گردآوری شده طی یک دوره طولانی هفتصدساله در نقشه‌نگاری اسلامی، شامل تجربیات و مشاهدات وی نیز بوده است.

همچنین باید افزود که موضوع وجود قطب جنوب در نقشه او کماکان جای بررسی دارد و هنوز راز سربه‌مهری است در نقشه‌های پیری رئیس؛ چرا که در زمان او اروپایی‌ها هنوز قطب را نمی‌شناختند؛ نیز نیک می‌دانیم که مسلمانان آگاهی درستی نسبت به جنوب خط استوا نداشتند.

نحوه جنگ‌های دریایی در زمان پیری رئیس بر چگونگی ترسیم نقشه‌های او بی‌تأثیر نبوده است. نظارت بر مسیرهای آبی اصلی به مراقبت از سواحل نیاز داشت که ناوگان کشتی‌های بادبانی از آن طریق می‌توانستند یورش آبی و خاکی خود را سازمان دهند و بر منابع موجود در خشکی چیره شوند. در حقیقت، سلطه عثمانی بر مدیترانه شرقی حاصل نبردهای دریایی منظم نبود که با تصرف بی‌رحمانه بنادر و جزایر کلیدی صورت گیرد، بلکه نبردهای دریایی معمولاً با بررسی ویژگی‌های جغرافیایی و شناخت دقیق دریا و خشکی رخ می‌داد و نتیجه آن، بیشتر، تحت تأثیر مانورهای نظامی بود تا آتش گشودن بی‌محابا و بدون برنامه‌ریزی از سوی ناوگان دریایی به سوی استحکامات دشمن. بنابراین، برای انجام یک مانور نظامی موفق در دریا، و ادامه آن در خشکی، آگاهی و دانش شناسایی دقیق منطقه جغرافیایی مورد نظر ضروری می‌نمود (Pryor: 83-85).

۵-۱-۳ معرفی نسخه‌های خطی نقشه‌دار کتاب بحریه

نسخه‌شناسی کتاب بحریه پیری رئیس، با توجه به ارزش و اهمیت نقشه‌های آن، می‌تواند برای پژوهشگران ایرانی در دسترسی به آن مفید باشد (-Flemming: 238; Şeşen: 2; Fleischer: 64). (239; Goodrich 1: 6-11; Roger & Ward: 103-104; Harley & Woodward: 290-291).

الف) نسخه‌های سال ۹۲۷ق				
شماره	تاریخ	محل نگهداری و شماره آرشیو	تعداد نقشه	اندازه نسخه
۱	نامشخص	بولونیا، کتابخانه دانشگاه بولونیا (MS.3612)	۱۰۵	۳۱/۲ × ۲۱/۶ سانتیمتر
۲	۹۷۷ق / ۱۵۶۹م	بولونیا، کتابخانه دانشگاه بولونیا (MS.3613)	۱۲۵	۳۰/۶ × ۲۱ سانتیمتر
۳	۹۶۱ق / ۱۵۵۴م	درسدن، کتابخانه سرزمین ساکون‌ها (MS. Eb. 389)	۱۱۹	۲۸/۷ × ۱۹/۹ سانتیمتر
۴	نامشخص	استانبول، موزه دنیز (No. 987)	۸۸	۲۹/۲ × ۲۶ سانتیمتر
۵	نامشخص	استانبول، موزه دنیز (No. 990)	۱۳۴	۳۱ × ۲۲ سانتیمتر
۶	۱۰۸۶ق / ۱۶۵۷م	استانبول، کتابخانه کوپرولو، فضل احمد پاشا (MS. 172)	۱۲۳	۳۵ × ۲۲/۵ سانتیمتر
۷	_____	استانبول، کتابخانه عمومی ملت (Cografya 1)	۱۲۹	_____
۸	۱۰۵۵ق / ۱۶۴۵م	استانبول، کتابخانه نور عثمانی (MS. 2990)	۱۲۶	۳۰ × ۲۰ سانتیمتر
۹	۱۰۳۸ق / ۱۶۲۸م	استانبول، کتابخانه نور عثمانی (MS. 2997)	۱۲۴	۲۸/۷ × ۱۹/۹ سانتیمتر
۱۰	۱۱۳۴ق / ۱۷۲۱م	استانبول، کتابخانه سلیمانیه (Ayasofya 2605)	۱۳۳	۲۹/۳ × ۲۰/۱ سانتیمتر
۱۱	_____	استانبول، کتابخانه سلیمانیه (Ayasofya 3161)	۱۲۵	۲۷/۷ × ۱۹/۵ سانتیمتر
۱۲	۹۶۲ق / ۱۵۵۵م	استانبول، کتابخانه سلیمانیه (Hamidiye 945)	۴۲	۳۶ × ۲۵/۴ سانتیمتر

شماره	تاریخ	محل نگهداری و شماره آرشیو	تعداد نقشه	اندازه نسخه
۱۳	_____	استانبول، کتابخانه سلیمانیه (Hamidiye 971)	۱۱۶	۲۷/۷ × ۴۰/۵ سانتیمتر
۱۴	۱۹۷۸ق / ۱۵۷۰م	استانبول، کتابخانه سلیمانیه (Husrev Paşa 272)	۱۲۷	۲۰/۷ × ۳۰/۷ سانتیمتر
۱۵	۱۹۵۹ق / ۱۵۵۱م	استانبول، کتابخانه سلیمانیه (Yeni Cami 790)	۱۲۸	۲۰ × ۲۹/۹ سانتیمتر
۱۶	۱۹۸۲ق / ۱۵۷۵م	استانبول، کتابخانه موزه توقیاتی سرای (B. 337)	۱۳۴	۲۰/۵ × ۳۰ سانتیمتر
۱۷	_____	استانبول، کتابخانه دانشگاه استانبول (Turkce 123/2)	۱۱۹	_____
۱۸	قرن ۱۱ق / ۱۷م	لندن، کتابخانه بریتانیا (MS. /Or. 4131)	۱۳۷	۲۰/۴ × ۲۹/۳ سانتیمتر
۱۹	۱۹۹۶ق / ۱۵۸۷م	آکسفورد، کتابخانه بادلیان (Ms. D' Orville 543)	۱۴۲	۲۰/۳ × ۲۹ سانتیمتر
۲۰	۱۰ و ۱۱ق / ۱۶ و ۱۷م	پاریس، کتابخانه ملی فرانسه (MS. Suppl. Turc 220)	۱۲۲	۲۲/۵ × ۳۲/۵ سانتیمتر
۲۱	۱۰۵۴ق / ۱۶۴۴م	برلین، کتابخانه ایالتی (MS. Or. Foliant 4133)		
۲۲	۱۳۱ق / ۱۷۱۸م	ایالت متحده، آرشیو شخصی سرتوماس فیلیپ	۱۲۳	۲۲/۵ × ۳۲ سانتیمتر
۲۳	_____	وین، کتابخانه ملی اتریش (Cod. H. O. 192)	۱۳۰	۲۱/۴ × ۳۱/۶ سانتیمتر
۲۴	۱۱ق / ۱۷م	بالتیمور، موزه هنری والترز (MS. W. 658)	۲۳۹	۲۳/۵ × ۳۴ سانتیمتر

ب) نسخه سال ۹۳۲ق / ۱۵۲۶م				
شماره	تاریخ	محل نگهداری و شماره آرشیو	تعداد نقشه	اندازه نسخه
۲۵	_____	استانبول، موزه دنیز (No. 988)	۲۳۹	۲۳ × ۳۴/۵ سانتیمتر
۲۶	_____	استانبول (No 989)	۲۲۶	۲۱ × ۳۱/۳ سانتیمتر
۲۷	۹۶۲ق / ۱۵۵۵م	استانبول، کتابخانه کوپرولو، فاضل احمد پاشا (MS. 171)	۱۱۷	۲۰ × ۳۱/۵ سانتیمتر
۲۸	۹۸۲ق / ۱۵۷۴م	استانبول، کتابخانه سلیمانیه (Ayasofya 2612)	۲۱۶	۲۱/۵ × ۳۲/۴ سانتیمتر
۲۹	قرن ۱۰ق / ۱۶م	استانبول، کتابخانه موزه توپقاپی سرای (H. 642)	۲۱۵	۲۲ × ۶۳/۵ سانتیمتر
۳۰	قرن ۱۱ق / ۱۷م	استانبول، کتابخانه موزه توپقاپی سرای (R. 1633)	۲۲۱	۲۲ × ۳۲/۵ سانتیمتر
۳۱	_____	استانبول، کتابخانه دانشگاه استانبول (Turkce 6605)	۲۲۸	_____
۳۲	۱۰۹۹ق / ۱۶۸۸م	کویت، دارالاطهر الاسلامیه (LNS. 75 Ms)	۱۳۱	۲۱/۲ × ۳۱/۷ سانتیمتر
۳۳	_____	پاریس، کتابخانه ملی فرانسه (MS. Supple. Turc 956)	۲۱۹	۲۳ × ۳۵ سانتیمتر
۳۴	_____	بولونیا، کتابخانه دانشگاه بولونیا (MS. 3609)	۲۰۴	۲۷/۷ × ۴۲/۱ سانتیمتر
۳۵	_____	استانبول، کتابخانه موزه توپقاپی سرای (B. 338)	۱۸۹	۱۹/۵ × ۲۸/۵ سانتیمتر
۳۶	_____	لندن، موزه هنرهای اسلامی ناصر خلیلی (MS. 718)	۱۱۹	_____

۵-۲ سیدعلی رئیس و کتاب المحيط

سیدعلی رئیس یا سیدعلی چلبی (۹۰۳-۹۷۰ق/۱۴۹۸-۱۵۶۳م) نقشه‌نگار دیگری است که کتاب المحيط فی علم الافلاک و الابحر با نام مختصر المحيط از اوست. مهم‌ترین منصب وی فرماندهی ناوگان دریایی عثمانی در اقیانوس هند بود. او در گالاتا متولد شد. پدربزرگ او فرمانده نیروی دریایی عثمانی در زمان سلطنت سلطان محمد دوم (فاتح) (۸۴۵-۸۸۶ق/۱۴۴۱-۱۴۸۱م) بود. پدرش نیز مانند پدربزرگش مناصب مهمی در نیروی دریایی بر عهده داشت.

به دلیل همین پیشینه خانوادگی، سیدعلی به صنایع و فنون دریایی علاقه‌مند شد و موفقیت‌های زیادی در آن به دست آورد. در جوانی، در زرادخانه نیروی دریایی عثمانی مشغول به کار شد و در ریاضیات، نجوم و جغرافیا نیز تحصیل کرد. وی در چند نبرد دریایی مهم و سرنوشت‌ساز، از جمله جنگ سال ۹۶۰ق/۱۵۵۲م — که به فتح قبرس انجامید — حضور مؤثر داشت. همچنین در آخرین تلاش دولت عثمانی برای جلوگیری از سلطه دریایی پرتغالی‌ها بر آب‌های شرقی شرکت کرد (کراچکوفسکی: ۴۶۷-۴۷۰؛ Horn: 100-105).

در محرم سال ۹۶۲ق/۱۵۵۴م، کتاب المحيط را نگاشت که یک اثر بی‌همتای دریانوردی است. کراچکوفسکی به درستی بر آن است که «... کتاب محیط تاحدی نماینده انتقال از عرصه مشاهدات پراکنده و رصدی‌های متفرق قرون سابق به قلمرو معرفت منظم دوران نوین است...» (کراچکوفسکی: ۴۵۹). مؤلف در بخش نخست کتاب المحيط از مکتب‌های جغرافیایی و تقسیم‌بندی آسمان و دوری و اوج ستارگان و شرح برخی مفاهیم نجومی جدید سخن می‌گوید. در بخش چهارم، راه‌های دریایی ساحلی غرب و شرق و دهانه کومورین^۱ را آورده و، ضمن بحث از دنیای نو (آمریکا)، اطلاعات خود را ارائه کرده است. کشف آمریکا در ۱۴۹۲م موضوع مهمی بود که تقریباً کوشش همه نقشه‌نگارهای معاصر را در ثبت جغرافیایی آن روی نقشه‌ها برانگیخت. علی رئیس تأکید کرده که دنیای نو، نه از ربع مسکون است و نه از اقالیم هفت‌گانه. همچنین وی به خوبی آگاهی داشته که پنجاه سال پیش از زمان نگارش کتابش این سرزمین کشف

۱. Comorin؛ دماغه‌ای در انتهای جنوبی شبه‌قاره هند واقع در ایالت تامیل نادو.

شده است. براساس اطلاعات کتاب المحيط، نقشه‌ای رسم شده بود که باید آن را اوج تکامل نقشه‌نگاری خاورزمین تا آن زمان دانست، که البته از نظر شکل و شیوه ترسیم، با سنت نقشه‌نگاری اسلامی فاصله زیادی دارد، اما به لحاظ محتوا، پیوستگی‌های زیادی با دانش جغرافیای اسلامی دارد (کراچکوفسکی: ۴۵۸).

در مقایسه نقشه‌های سیدعلی رئیس چلبی با پیری رئیس، باید گفت که در نقشه‌های سیدعلی رئیس چلبی به اقیانوس هند پرداخته شده، اما نقشه‌های دریایی پیری رئیس محدود به دریای مدیترانه است. در واقع سیدعلی رئیس ادامه‌دهنده سنت جغرافیاینگاری اسلامی درباره اقیانوس هند است و از این بابت اهمیت ویژه دارد (Harley & Woodward: 256-257). وی «رئیس قپودان هند» بود و کتاب دیگر او مرآت‌الممالک نام دارد (اوزون‌چارشیلی و گنجر: ۳۴۸). پایان سده شانزدهم میلادی در نوشته‌های جغرافیایی خاتمه یک دوران است که، در ضمن آن، محمد عاشق پایان تدریجی مکتب جغرافیایی قدیم اسلامی را اعلام کرد (کراچکوفسکی: ۴۸۳).

۵-۳ علی مجار رئیس

علی مجار رئیس^۱ یا ملوان علی مجارستانی (قرن دهم هجری / شانزدهم میلادی)، تهیه‌کننده اطلسی از نقشه‌های دریای مدیترانه است (← نقشه ۷ و ۸). از آنجا که رئیس به معنای دریانورد هم هست، پس نوعی صفت برای نام نیز به شمار می‌رفته است. بنابراین، او نیز، همچون پیری رئیس، نمونه دیگری از یک ملوان و دریانورد عثمانی است که در نقشه‌نگاری نیز دستی داشته است. نام علی مجار، در ۹۶۵ق / ۱۵۵۹م، به عنوان عضو انجمن نقاشان روم که در کاخ سلطنتی کار می‌کرد آمده است. همچنین او در سال ۹۷۹ق / ۱۵۷۱م، در مقام ملوان کشتی‌های پارویی سلطان، ترفیع درجه گرفت و نقشه‌های علی مجار، تا سال ۱۵۸۴م، تنها نمودارهای دریایی عثمانی در قالب اطلس بودند و کتاب او اطلسی است شامل ۶ نقشه پورتولن و یک نقشه جهان که همه بر روی کاغذهای دوتایی کشیده شده‌اند. این اطلس، که

1. Ali Macar Reis

تاریخ ۹۷۵ق/۱۵۶۷م را بر خود دارد، از آنجا که در گالری هنری والترز یافت شد، اطلس دریایی والترز نام گرفت.

در همان سال، توماس گودریچ^۱ اطلس دیگری را در موزه باستان‌شناسی استانبول کشف کرد و عنوان موقت اطلس همایون را بر آن نهاد. نقشه‌های اطلس همایون شباهت زیادی به نقشه‌های اطلس علی مجار داشت؛ اما، برخلاف اطلس علی مجار، از هر گونه اطلاعاتی درباره طراح، تاریخ و مکان ترسیم بی‌بهره بود. پژوهشگران تاریخ ترسیم آن را ۹۷۸ق/۱۵۷۰م برآورد کرده‌اند.

سومین اطلس دریایی عثمانی اطلسی است که ظاهراً از دو اطلس قبلی الگو گرفته و، به نظر گودریچ، تاریخ این اطلس متعلق است به ۹۶۸ق/۱۵۶۰م. به نظر می‌رسد این اطلس برای ارایه به کسی یا به سفارش شخصی تهیه شده است. از ویژگی‌های این اطلس آنکه مینیاتور مناظر شهرها و نمودارهای هواسنجی در آن به خوبی تنظیم شده‌اند (Harley & Woodward: 280-285; Goodrich: 25-50).

۴-۵ حاجی خلیفه کاتب چلبی

مصطفی بن عبدالله معروف به حاجی خلیفه و کاتب چلبی (۱۰۱۷-۱۰۶۷ق/۱۶۰۹-۱۶۵۷م) ادیب و جغرافی‌دان در قسطنطنیه در خانه یک کارمند حقیر دیوان عسکری متولد شد. در چندین نبرد عثمانی علیه ایران شرکت کرد (همان‌جا). کشف الظنون، عمده‌ترین و مهم‌ترین کتاب اوست، اما اثر جغرافیایی وی جهان‌نما نام دارد که در بردارنده نقشه‌های جغرافیایی است. اصل جهان‌نما به عربی نگاشته شد، سپس یک مجارستانی نومسلمان (← ادامه مقاله) آن را به ترکی ترجمه کرد. متن نخست کتاب به سلطان مراد چهارم (۱۰۳۲-۱۰۴۹ق/۱۶۲۳-۱۶۴۰م) پیشکش شد، اما این متن ناقص بود و هنوز نقشه‌های جغرافیایی به آن پیوست نشده بودند. برای تکمیل کتاب، به کار بیشتری نیاز بود؛ بنابراین حاجی خلیفه، به کمک دستیار

خود، مطالعهٔ تألیفات مهم اورتلیوس و فیلیپ کلوریوس^۱ (۱۵۸۰-۱۶۲۲م) پرداخت. که تأثیر آنان در متن دوم جهان‌نما به‌نوعی بازتاب یافته است. او از این‌گونه تألیف‌ها تنها به عنوان منبع استفاده نکرد، بلکه اطلس کوچک مِرکاتور با عنوان النور فی ظلمات اطلس مینور را به ترکی ترجمه کرد. پژوهشگران دریافته‌اند که ترجمه از روی متن اصلاح‌شدهٔ کتاب اصلی، منتشرشده به سال ۱۶۲۱م، در آرنم^۲ به دست هوندیوس^۳ انجام گرفته است؛ اقدامی که با ویرایشی دیگر توسط ابوبکر بن بهرام نیز صورت پذیرفت (کراچکوفسکی: ۴۹۲). فصل‌بندی کتاب جهان‌نمای حاجی خلیفه با مکتب نوشته‌های قدیمی جغرافیایی کاملاً تفاوت دارد و همین‌جاست که جغرافی‌نویسان مسلمان با سنت‌های گذشته وداع کرده‌اند. از هفت اقلیم بطلمیوس و بیست‌وهشت اقلیم عرفی ابوالفدا فقط به طور ضمنی صحبت شده است. تقسیم مطالب به صورت قاره‌ای و به ترتیب قاره‌ها انجام شده است و قارهٔ پنجم قارهٔ ماژلان نام گرفته است. در مقدمه، از جغرافیای ریاضی و نجومی، به طور کلی و طبق مکتب اروپایی صحبت شده است. در مبنای کار، کلوریوس و گهگاه نیز مکتب‌های اروپایی و شرقی با یکدیگر مقایسه می‌شوند. از مقدمهٔ جهان‌نما معلوم می‌شود که حاجی خلیفه در تألیف کتاب از تعدادی منابع عربی نیز سود برده و به آثار مؤلفان کلاسیک همچون ابن‌حوقل، مقدسی، مسعودی، ابن‌سعید، مهلبی، یاقوت حموی و ادریسی نیز مراجعه کرده است (همان: ۴۹۸). ترکیب این منابع در نقشه‌های او بازتاب یافته‌اند؛ بنابراین، نقشه‌های او یک نوع آمیختگی از الگوی نقشه‌نگاری اروپایی با درج مفاهیم اسلامی است. نقشه‌ها و طرح‌های حاجی خلیفه در جهان‌نما در نسخه‌های مختلف، به ۳۹ تا ۴۱ عدد می‌رسد. صورت تکمیلی کتاب جهان‌نما همراه نقشه‌های آن، از سوی ابراهیم متفرقه (پدر صنعت چاپ ترکیه) به چاپ رسید. هر چند نسخه‌های آن بسیار کمیاب است، خوشبختانه یک چاپ سنگی رنگی از آن در کتابخانهٔ ملی

۱. Phillipus Cluverius (۱۵۸۰-۱۶۲۳م)؛ جغرافی‌دان آلمانی‌الاصل اما مقیم آمستردام.

۲. Arnheim، شهر و مرکز ایالت گیلدرلند (Gelderland) در شرق هلند.

۳. Henricus Hondius (۱۵۹۷-۱۶۵۱م)؛ نقشه‌نگار هلندی، در همکاری با پیتر وان کیپر (P. V. Keer)، نقشه‌های زیادی تهیه کرد و آمستردام را به قلب نقشه‌نگاری جهان در قرن هفدهم میلادی تبدیل کرد.

ایران موجود است (← نقشه شماره‌های ۹ و ۱۰). متن نهایی جهان‌نما به دست ابوبکر بن بهرام (وفات: ۱۱۰۲ق/ ۱۶۹۱م)، در همان قری که حاجی خلیفه می‌زیست، پایان یافت. در اهمیت این کتاب همین بس که آثار متعددی به تأثیر از جهان‌نما پدید آمدند (همان‌جا).

۵-۵ ابراهیم متفرقه

ابراهیم متفرقه (۱۰۵۸-۱۱۶۰ق/ ۱۶۷۴-۱۷۴۷م) آخرین نقشه‌نگار عثمانی مورد بحث ماست^۱. اصلیت او از مجارستان بود و، از سال ۱۶۹۳م، به اسارت ترکان درآمد و از مسیحیت به اسلام گروید. تاریخ بنیان گرفتن صنعت چاپ در قلمرو عثمانی به او مربوط است. در آن زمان، براساس قوانین چاپ در عثمانی، هیچ‌گونه کتابی مربوط به قرآن و حدیث چاپ نمی‌شد؛ از این رو، به کتاب‌های غیردینی توجه شد. جالب اینجاست که هفت کتاب جغرافیایی در شمار نخستین کتاب‌های چاپ‌شده در چاپخانه ابراهیم متفرقه بودند. شاید بزرگ‌ترین خدمت او برای علاقه‌مندان به نقشه چاپ کتاب جهان‌نما بود (همان: ۵۱). متفرقه نقشه‌های زیادی چاپ کرده که آشکارا تحت تأثیر نقشه‌نگاری نوین است و ارتباطی با نقشه‌های تمدن اسلامی ندارند. نقشه‌های ابراهیم متفرقه بیانگر ورود کامل نقشه‌نگاری نوین به درون جوامع اسلامی است^۲.

۶ نتیجه

عثمانی‌ها به‌درستی خود را میراث‌دار دستاوردهای تمدن اسلامی می‌دانستند و حاصل جغرافیا و نقشه‌نگاری مسلمانان را نیز گردآوری کردند. چکیده دانش نقشه‌کشی دوره اسلامی را می‌توان در آثار پرشمار آنها به‌ویژه در آثار کاتب چلبی به‌روشنی دید و دریافت. با توجه به علاقه ترک‌ها به سپاهی‌گری و روحیه تهاجمی آنها، امور نظامی در اولویت سیاسی سلاطین عثمانی قرار گرفت؛ در نتیجه، آنان به نقشه‌های جغرافیایی برای مقاصد نظامی توجه کردند. اختصاص

۱. برای بررسی تطبیقی نقشه‌های کاتب چلبی و ابراهیم متفرقه ← انوری.

۲. مدتی پس از پایان این پژوهش، کتابی با عنوان اطلس عثمانی در قرن بیستم به همت پژوهشگاه تاریخ اسلام به زیور طبع آراسته شد، که نظر علاقه‌مندان را به مطالعه آن جلب می‌کند.

اداره‌ای در سازمان عسکریه (ارتش) عثمانی، برای طرح و ترسیم تصویر و نقشه در قالب کارگاه‌های سلطنتی، به پیشرفت، فراوانی و ایجاد تکنیک‌های دقیق‌تر در تهیه نقشه‌ها انجامید. اگر بخواهیم جایگاه نقشه‌نگاری عثمانی و تأثیر آن در تاریخ کارتوگرافی را بازسناسیم، می‌توان گفت که ترک‌ها در جبهه برخورد نقشه‌کشی قدیم و کارتوگرافی جدید ایستاده بودند؛ از همین روی، در نقشه‌های ایشان، نمود هر دو مکتب قدیم و جدید را می‌توان یافت. نقشه‌های جدید براساس روش‌های محاسباتی و تکنیک‌های جدید، مانند استفاده از مقیاس و علائم اختصاری معنادار، و به‌کارگیری پیمایش‌های میدانی فراهم می‌آمدند و انطباق و درستی آنها با واقعیت جغرافیایی موجود استفاده از اشکال قدیمی را منسوخ و بی‌اعتبار می‌ساخت. اما از سوی دیگر، چون شناخت موقعیت‌ها و نام‌های جغرافیایی مناطق مختلف به‌مرور روی داد، پیش از ثبت اسامی در نقشه‌های جدید، از همان مفاهیم قدیمی در نقشه‌هایشان استفاده می‌شد؛ و از آنجا که شمار فراوانی از اسامی عوارض طبیعی، شهرها و آبادی‌ها در همان ضبط قدیم درست‌تر از نمونه‌های ترجمه‌شده اروپایی بود، نقشه‌های عثمانی از این بابت نسبت به نمونه‌های مشابه اروپایی برتری داشتند و، برای تصحیح و تکمیل، به آنها رجوع می‌شد و کارتوگراف‌های برجسته کانون‌های نقشه‌کشی جدید در آمستردام و آنتورپ و مانند آن از آنها استفاده می‌کردند.

مطالعه نقشه‌های عثمانی، در مجموع، به لحاظ سهم و نقش مسلمانان در قسمتی از سرنوشت تاریخ علوم که ضمن دادوستد میان شرق و غرب شکل گرفته، ارزشمند است و، از این حیث، به روشن‌تر شدن کارکرد تاریخی فراموش‌شده دنیای اسلام در شکل‌گیری و پیشرفت علوم جدید در غرب کمک می‌کند.

بررسی نقشه‌های عثمانی برای مطالعات ایران‌شناسی نیز از جنبه‌های زیر می‌تواند دارای اهمیت باشد:

- این نوع نقشه‌ها اسناد تصویری ارزشمندی هستند که ارائه‌کننده اطلاعات دست اول در حوزه جغرافیای تاریخی کل منطقه در سده‌های ۱۴ تا ۲۰م به شمار می‌روند؛ دوره‌ای که درباره آن با فقدان منابع روبه‌رو هستیم. از این رو، شناسایی موقعیت، نام شهرها، عوارض

طبیعی، قلمروهای سرزمینی، شناسایی محدوده زندگی اقوام کهن، و نظایر آن با بررسی نقشه‌های عثمانی ممکن است.

- با توجه به رویکردهای احیاناً افراطی موجود در طرح ادعاهای سلطه‌جویانه نسبت به منافع ملی و سرزمینی ایران در شمال غرب و غرب کشور، این اسناد که به دست برجسته‌ترین نقشه‌نگارهای ترک ترسیم شده‌اند و، به طور مستقیم، بیان‌کننده نگرش رسمی حکومت عثمانی نسبت به مرزها و محدوده‌های ارضی طرفین‌اند، مبنای مستند و مناسبی است در تبیین و دفاع از منافع ملی ایران در آن حدود و از این بابت، می‌تواند برای محققان جغرافیای سیاسی و تاریخ‌نگاران بسیار بااهمیت باشد.

منابع

- اوزون چارشلی، اسماعیل حقی تاریخ عثمانی، ترجمه وهاب ولی، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، تهران ۱۳۸۰.
- اوزون چارشیلی، ا.ح. و ع.ا. گنجر، «بحریه (۱)»، دانشنامه جهان اسلام، چاپ سوم، بنیاد دایرةالمعارف اسلامی، تهران ۱۳۸۶، ج ۲، ص ۳۴۱-۳۵۲.
- امامی خویی، محمدتقی، «استراتژی امپراتوری عثمانی از پروژه حفر کانال دن به ولگا»، فصلنامه علمی - پژوهشی دانشگاه شهید بهشتی، ش ۵۹، زمستان ۱۳۸۷، ص ۲۸-۴۲.
- انوری، امیرهوشنگ، اطلس تاریخی نقشه‌ها و تصویرهای جغرافیایی آذربایجان، ندای تاریخ، تهران ۱۳۹۴.
- ایتسکویتس، نورمن، امپراتوری عثمانی و سنت اسلامی، ترجمه احمد توکلی، پیکان، تهران ۱۳۷۷.
- تشنر، فرانتس و مقبول احمد، تاریخچه جغرافیا در تمدن اسلامی، ترجمه محمدحسن گنجی و عبدالحسین آذرنگ، بنیاد دایرةالمعارف اسلامی، تهران ۱۳۷۵.
- دینکن، اریش فون، ارايه خدایان، ترجمه اسماعیل قهرمانی‌پور، تلاش، تهران ۱۳۸۹.
- سوچک، «پیری رئیس»، دانشنامه جهان اسلام، بنیاد دایرةالمعارف اسلامی، تهران ۱۳۷۹، ج ۵، ص ۹۳۲-۹۳۵.
- شاردن، ژان، سیاحت‌نامه شاردن، ترجمه محمد عباسی، امیرکبیر، تهران ۱۳۳۸.

- علائی، سیروس، «طلوع و غروب نقشه‌نگاری در جامعه‌های سنتی اسلامی»، ایران‌شناسی، سال ۸، ش ۱، بهار ۱۳۷۵، ص ۹۲-۱۰۵.
- قره‌نژاد، حسن، «جغرافیای قرون وسطی با توجه به دو تن از جغرافی‌دانان اسلامی»، تحقیقات جغرافیایی، ش ۲۷، زمستان ۱۳۷۱، ص ۱۳۲-۱۴۴.
- کراچکوفسکی، ایگناتی یولیانوویچ، تاریخ‌نوشته‌های جغرافیایی در جهان اسلامی، ترجمه ابوالقاسم پاینده، علمی و فرهنگی، تهران ۱۳۷۹.
- کلاوال، پل، تاریخ جغرافیا، ترجمه سیروس سهامی، انتشارات محقق، مشهد ۱۳۸۵.
- گنجی، محمدحسن و دیگران، وصف خلیج فارس در نقشه‌های تاریخی، با مقدمه و زیر نظر حسن حبیبی، بنیاد ایران‌شناسی، تهران ۱۳۸۶.
- گنجی، محمدحسن و امیرهوشنگ انوری، «تاریخ نقشه و نقشه‌نگاری در تمدن اسلامی»، مطالعات تاریخ اسلام، ش ۹، تابستان ۱۳۹۰، ص ۹۷-۱۲۶.
- ولی، وهاب، «پیری رئیس»، دایرةالمعارف بزرگ اسلامی، مرکز دایرةالمعارف بزرگ اسلامی، تهران ۱۳۷۵، ج ۱۴، ص ۱۳۵-۱۳۷.

- Abrahamowicz, Zigmunt, "Stotaya Turks Kaya", *Image Mundi*, Vol. 15, pp. 84-88.
- Afetinan, A, *Life and Works of Piri Reis: The Oldest Map of America*, Turkish Historical Society Ankara 1987.
- Almagià, Roberto, "Il Mappamondo di Piri Reis e la Carta di Colombo del 1498", *Bollettino della Reale Società Geografica Italiana*, 17/ 6-7, 1934, pp. 442 - 449.
- Atil, Esin, "The Art of the Book", *Turkish Art*, Esin Atil (ed.), Smithsonian Institution Press and Harry N. Abrahams, Washington D.C. & New York 1980.
- Aslanpa, Oktay, "Macaristan'da Türk Abideleri", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, C. 1, S. 2, 1949 - 1950, s. 325-345.
- Babinger, Frantz, "An Italian Map of the Balkans, Presumably Owned by Mehmed II, the Conqueror", *Image Mundi*, Vol. 8, 1951, pp. 8-15.
- Baysun, Cavid, "Belgerade", *Islam Ansiklopedisi*, Milli Eğitim, İstanbul 1940-1988.
- Bräunlich, Erich, "Zwei Türkische Weltkarten aus dem Zeitalter der grossen Entdeckungen", *Berichte über die Verhandlungen der Sächsischen Akademie der Wissenschaften zu Leipzig, Philologisch - Historische Klasse*, Vol. 89, B. 1, 1937.

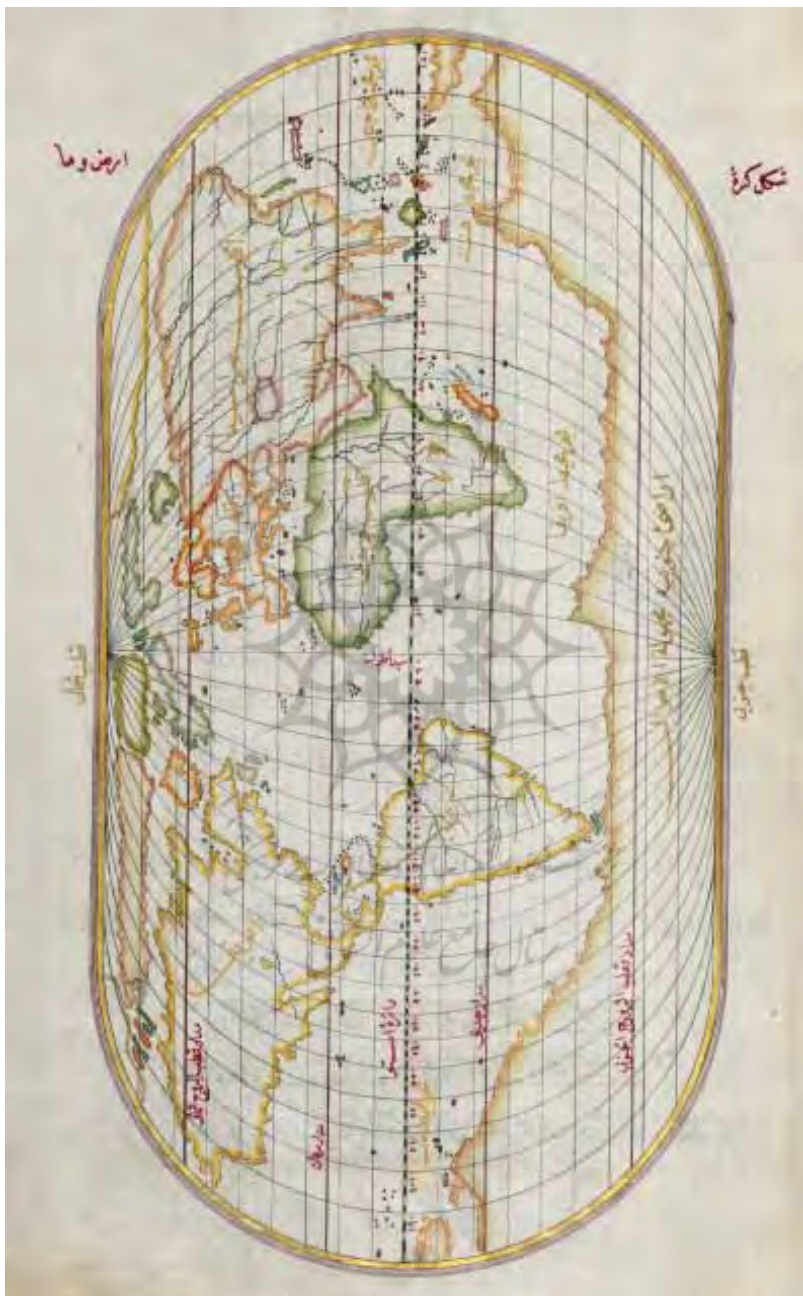
- Fleischer, Heinrich, *Catalogus Codicum Manuscriptorum Orientalium Bibliothecae Regiae Dresdensis*, F. C. G Vogel, Leipzig 1931.
- Fleming, Barbara *Türkische Händschriften, Verzeichnis der Orientalischen HandSchriften in Deutschland*, vol. 13, 1968, pt. 1, no. 300 .
- Goodrich, Thomas D. (1) "Ottoman Portolans", *Portolan*, 7, 1986, pp. 6-11.
 _____ (2), "The Earliest Ottoman Maritime Atlas - The Walters Deniz Atlasic, *Archivum Ottomanicum*, 11, 1986, PP. 25 - 50.
- Gosgrove, Dennis "Investing in Maps Cultural and Cartography in Sixteenth Century", *Imago Mundi*, 1992.
- Guilmartin, John Francis, *Gunpowder and Galleys: Changing Technology and Mediterranean Warfare at Sea in the Sixteenth Century*, Cambridge University Press, Cambridge 1974.
- Hapgood, Charles, *Maps of the Ancient Sea Kings*, Chilton, New York 1965.
- Harley J. B. and David Woodward (eds.), *The History of Cartography; vol. Two, Book One: Cartography in the Traditional Islamic and South Asian Societies*, The University of Chicago Press, Chicago & London 1992.
- Horn, Charles F., *The Sacred Books and Early Literature of the East*, Parke, Austin & Lipscomb, New York 1917.
- Karatay, Fehmi Edhem (1), *Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi: Farsca Yazmalar Katologu*, Topkapı Sarayı Müzesi, İstanbul 1961.
 _____ (2), *Topkapı Saray Müzesi Kütüphanesi: Türkçe Yazmalar Katologu*, Topkapı Saray Müzesi, İstanbul 1961.
- Kurat, Akdes Nimet, *Prut Seferi ve Barişi 1123 (1711)*, 2 vols., Türk Tarih Kurumu, Ankara 1951 - 1953.
 _____ (2), *Türk Süel Almanyada Harita ve Krokilere Verilen Değer ve Ali Macar Reis Atlası*, Sebat, İstanbul 1935.
- Kurtoğlu, Fevzi (1), "Hadım Süleyman Paşanın Mektupları ve Belgradın Muhasara Pilâni", *Belleten*, Ankara 1940, C. IV, S.13, s. 53-87.
- Mc. Callin, W.Y., *The Evolution of the Map of the Earth*, Ankara 1949.
- Necipoglu, Gülrü, "Plans and Models in 15th and 16th Century Ottoman Architectural Practice", *Journal of the Society of Architectural Historians*, No. 45, 1986, pp. 224-243.
- Paulin, Charles, *Atlas of the Historical Geography of the United States*, K. Wright (ed.) American Geographical Society, Washington 1932.
- Piri Re'is (1), *Kitabi Bahriye*, F. Kurtoğlu & H. Alpogut (ed.), Devlet, İstanbul 1935.
 _____ (2), *Kitab-i Bahriye*, 4 vols., Ertuğal Zekâi Okte (ed.), V. Çabuk, T. Duran & R. Bragner, Ministry of Culture and Tourism of the Turkish Republic, Ankara 1988.

- Pryor, H. John, *Geography, Technology, and War: Studies in the Maritime History of the Mediterranean, 649-1571*, Cambridge University Press, Cambridge 1988.
- Roger, J. M. and R. M. Ward, *Süleyman the Magnificent, Exhibition, Catalogue*, British Museum Publication, London 1988.
- Şeşen, Ramazan *Catalogue of Manuscripts in the Köprülü Library*, 3 vols., Research Centre for Islamic History, İstanbul 1986.
- Venice and the Islamic World, 828-1797*, Stefano Carboni (ed.) The Metropolitan Museum of Art, New York 2007.
- Zandvlie, Kees *Mapping for Money: Maps, Plans and Topographic Paintings and Their Role in Dutch Overseas Expansion during the 16th and 17th Centuries*, Batavian Lion International, Amsterdam 2002.

نقشه شماره ۱

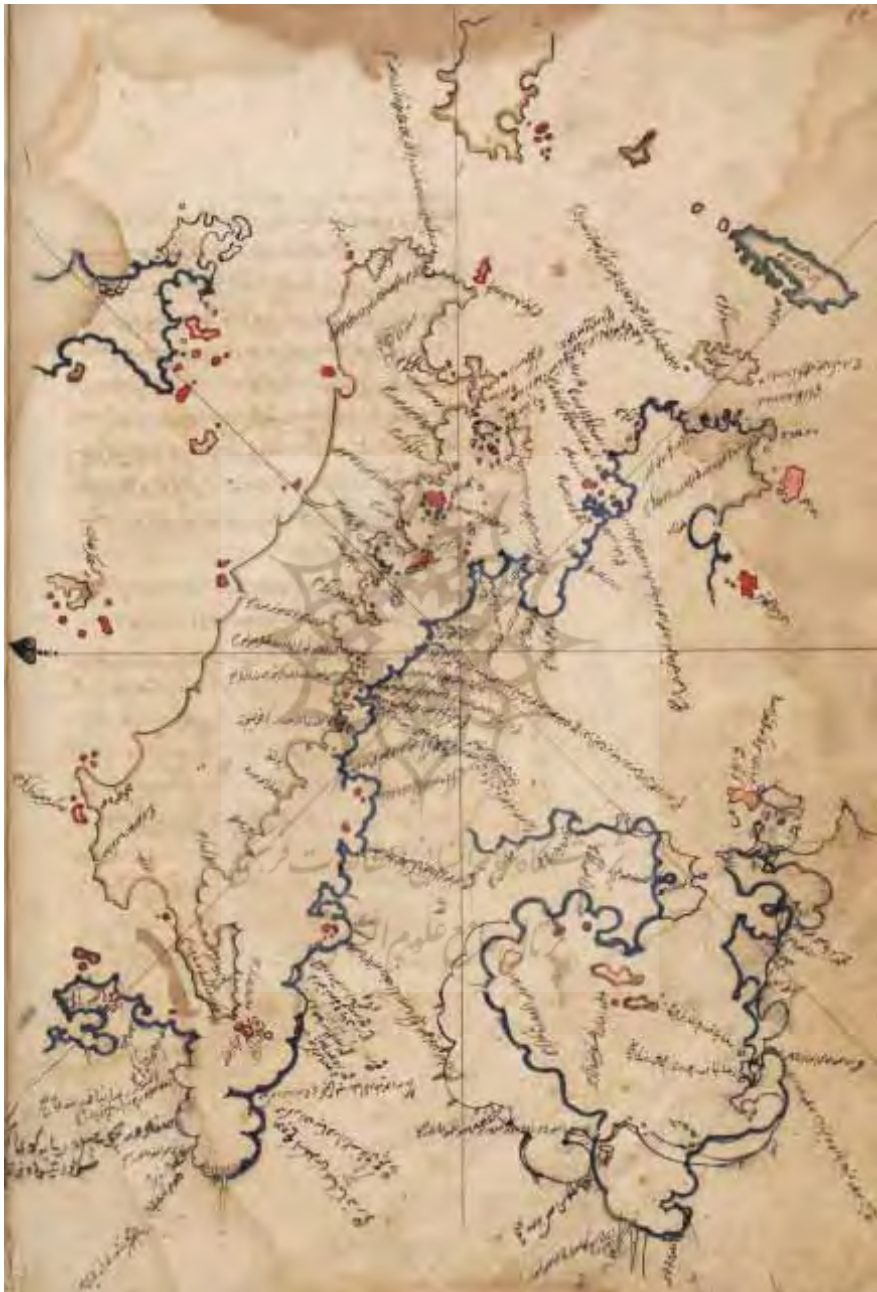
نقشه شماره ۲

نقشه شماره ۳

نقشه شماره ۴

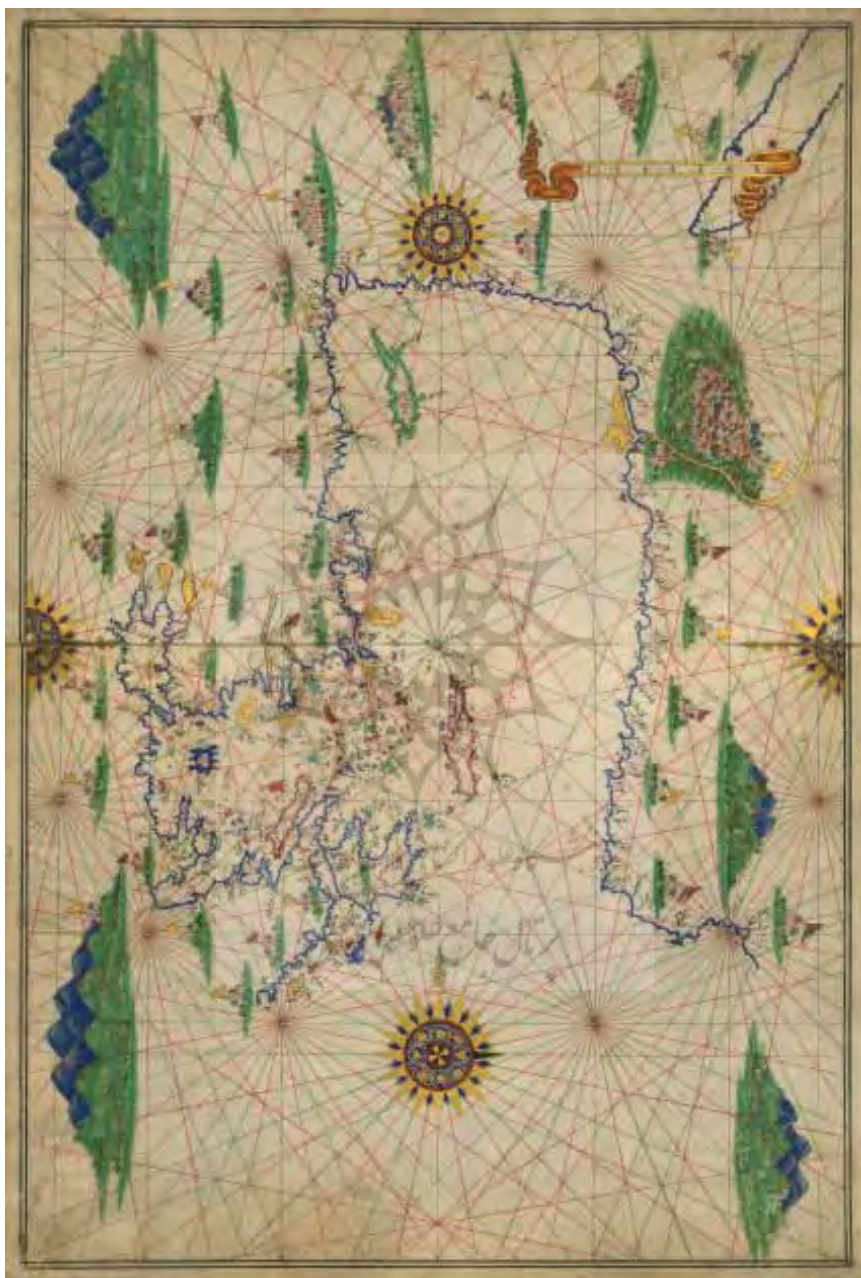

نقشه شماره ۶

نقشه شماره ۷

نقشه شماره ۸

نقشه شماره ۹

نقشه شماره ۱۰